GRAD
890.8
B58
no. 162
v. 2

Bibliotheca Indica
Series No. 162

॥ बालमभट्टी ॥

Vol. II - Fasc. 1.

Google

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, No. 1166.

BALAMBHAṬṬĪ.

A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालम्भट्टी

लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी

मिताक्षराव्याख्या

स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना

बालम्भट्टपायगुण्डेन

विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. II. FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1907.

Digitized by Google

GRAD
SASIA
[illegible]
Vaidyanatha
Payagunde

बालम्भट्टी । Balambhatti

मिताक्षराव्याख्या ।

अथ व्यवहाराध्यायः ।

१ । सहार्थे । पूर्वाध्याये दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य च विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां अपितेत्यां पालनाधिकारिणाऽवश्यं व्यवहारदर्शनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामयमध्याय इत्याह । **अभिषेकादीति** । यद्वा व्यवहारान् स्वयमित्यादिना प्रयोगविधिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्त्तव्यतया विहितः पूर्वाध्याये । तत्राङ्गाद्याकाङ्क्षायामाह । **अभीति** । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोध्या ।

२ । उक्तौ हेतुमाह । **व्यवेति** । पञ्चम्यर्थे वाक्यालङ्कारे वा । कीदृश इति स्वरूपप्रश्नः कतिविध इति प्रकारप्रश्नः । कथं चेतीतिकर्त्तव्यताप्रश्नः । **इतिकर्त्तव्यतेति** । इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित इत्यादिः । स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकलाप इत्यर्थः अङ्गादिकलाप इत्यर्थो वा ।

३ । आद्यश्लोकेन त्रयाणामप्युत्तराणीति ध्वनयन् स्वरूपप्रश्नस्याद्यस्य प्रधानत्वोत्तरमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूपमाह । **अन्येति** । अनेन भावे घञ् तच्च सूचितः । धातूनामनेकार्थत्वात्तदर्थलाभः । अयं च रूढ्यर्थः । योगार्थस्तु नानासन्देहहरणम्,

Digitized by Google

F.-1D
508
58
30.162
1.2

वि नानार्थे ऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते।
नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः॥

इति कातीयात्। स्पष्टत्वाय तमुदाहरति। यथेति।
द्वितीयोत्तरमाह। तस्येति। प्रातिपदिकोदितव्यव
प्रत्ययेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दर्श्यते इत्यर्थः।

४। पूर्वमनुवाक्येन प्रतिपादितमर्थं राजेत्येव वाच्ये स्वयं
सिद्धाऽधिकनृपपदोक्तिस्वारस्येन प्रतिपादयति। नृप
यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः। अत एव युक्तस्येति सामा
एवादावुक्तम्। *इतिना करणत्वं तच्च तस्योच्यते। ख्यापियेति।
अभिषिक्तस्य तस्यैवेत्यर्थः। अपिनाऽस्यैव समुच्चयः। व्यवहारान्
स्वयमित्यस्य विधित्वेन पश्येदिति पुनर्विधिवैयर्थ्यं परिहरति।
पश्येदितीति। धर्मेति। विद्वद्ब्राह्मणसाहित्यादिरूपधर्मविशेषे-
त्यर्थः। तथा च व्यवहारान्नृपः पश्येदिति यत् तद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः
सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति योजना बोध्या। एतेनास्य
वैयर्थ्यं परिहृतम् अन्यथा तेनैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

५। तमेव धर्मविशेषमाह। विद्वद्भिरित्यादिना। स एव

---

* नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्म इति मूलवाक्यस्थेन इतिपदेन नृपपदस्य प्रदर्शने करणत्वमुच्यते इत्यर्थः। दर्शयतीत्याख्यातोपात्तं कर्तृत्वं तु याज्ञवल्क्यस्येति भावः। तथा च नृप इति पदेन स्मृतिकारः "न क्षत्रिय मात्रस्यायं धर्मः, किं तु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति" दर्शयती-त्यन्वयार्थः।

Digitized by Google

धर्म इतिकर्त्तव्यता । सा चाङ्गानुष्ठानप्रकारः । एवं चास्य श्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति भावः । ब्राह्मणैरित्यस्य फलमाह । नेति ।

६ । धर्मविशेषविधानार्थत्वेनास्य प्राप्तं व्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्मणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे । ब्राह्मणैस्सहेतीति । तेषां ब्राह्मणानाम् । ननु तावता कथं तत्त्वमत आह । सहयुक्त इति । सहार्थेन योगे ऽप्रधाने तृतीयेति तदर्थः । यथा पुत्त्रेण सहागतः पितेत्यादौ शाब्दक्रियाद्यनन्वयित्वरूपमप्राधान्यं पुत्त्रादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेति भावः । एतत्फलमाह । अतश्चेति । न ब्राह्मेति । आद्ये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये राज्ञो दोषो य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः । उक्तहेतोः । न तु सर्वथा दोषाभावोऽभिमतः । सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यनेन विरोधापत्तेरिति बोध्यम् ।

७ । तेषां तत्र कथनेनैव तल्लाभे शास्त्रान्तरस्थावश्यकत्वेनैव निरासे तदुक्तिफलमाह । नार्थेति । अत एव मिथः समवाये ऽस्य प्राबल्यं न तस्येति वक्ष्यति । न्यूनतां परिहरति । देशादीति । आदिना देवगृहादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः । तत्सिद्धदेशादिसम्बन्धिधर्मस्येत्यर्थः । विरुद्धस्य त्याज्यत्वस्योक्तत्वादाह । धर्मेति । वक्ष्यतीति । संविद्व्यतिक्रमप्रकरणे योगीश्वर इति भावः । क्रोधेति प्रतीकम् । सिद्ध इति । तयोस्तत्र निषिद्धत्वात्सामान्येन सर्वत्रेति भावः । आदरेति । अत्र विशेषेण तत्त्यागार्थमित्यर्थः ।

Digitized by Google

मनुरपि, (अ. ८ श्लो. १-३।)

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत्सभाम्॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥
*धर्माश्रयमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्॥

इति। व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्तीः दिदृक्षुः निर्णिनीषुः पार्थिवः पृथिवीपतिः क्षत्रियादन्योपि मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्याकार्यनिरूपणाभिज्ञैः। एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम्। अमन्त्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यननुरूपं धर्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कश्चिदनर्थमापादयेयुः। मन्त्रिभिः बुद्धिसचिवैः विनीतः सहजाहार्योभयविनययुक्तः पाणिमुद्यम्य उत्तरीयादुद्धृत्य वस्त्रोपसंव्यानं कृत्वेति यावत् पश्येत् निश्चिनुयात् कार्याणि ऋणादानादीनि। देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि। यथोदीच्यमध्यमानां, कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तदा तुभ्यं देयेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति। शास्त्रदृष्टाः साक्षिप्रभृतयः॥ १॥

---

* अयं श्लोकः मनुसंहितापुस्तके नोपलब्धः।

Digitized by Google

१। प्राग्युक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक् कार्या इत्याह। **किं चेति** । श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसम्पन्ना इति शब्दोऽर्थस्तत्फलितमाह । **श्रुतेनेति** । अत्र द्वावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ । अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपयोगात् । धर्मशब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह । **धर्मशास्त्रेति** । तात्स्थ्ये णिनिरित्याह । **शीला इति** । एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इत्याह । **एवंभूताः** । **सभेति** । विधेयार्थमाह । **सभायामिति** । तदर्थमाह । **संसदीति** । सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या । **यथोपेति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । बलात्कारनिरासायाह । **दानेति** ।

२। एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह। **यद्यपीति** । तस्य चितयसाधारणत्वादिति भावः । **सत्विति** ।

विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः ।
आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥

इति, इतः पूर्वश्लोकः । स राजा स्थिरैर्भयतोऽचञ्चलैः प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिः मौलैः पितृपितामहादिपरम्परायातैः द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः । सप्तमीतत्पुरुषः । धर्मशास्त्रं मानवादि तस्य योऽर्थः सिद्धान्तस्तत्र निष्णातैः अर्थशास्त्रमौशनसादि तत्र तथा ।

३। ननु बहुत्वस्य त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्याव्यापकत्वेन तत्र ते कति कार्या इत्यत आह। **ते चेति** । सभासद इत्यर्थः । *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति भावः । त्रय इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः ॥

* "कपिञ्जलानालभेत" इति श्रुतौ कपिञ्जलाः कति ग्राह्या तत्र शङ्कायाम् पूर्वोपस्थितत्वात् त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टा इति तदधिकरणे। तद्वदत्रापि त्रयः सभासदः कार्या इति भावः । ॥ २ ॥

Digitized by Google

एतेन पूर्वापरकोट्योर्निरासः। तत्राद्ये हेतुमाह। बहुवचनेति। द्वितीये हेतुमाह। यस्मिन्निति। इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम्। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

४। मतान्तरमाह। बृहस्पतिस्त्विति। उत्तमादिभेदेनाह। सप्तेति। वेदशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। लोकशब्दो देशकालादिपरः। यद्वा स तदन्यसर्वपरः। धर्मशब्दः शास्त्रपरः। प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तिः। यत्र सभायाम्। यज्ञेति। यज्ञसभासदृशीत्यर्थः। यदि तु एतदनुरोधेन मानवे त्रय इत्युपलक्षणं मध्यमपक्षपरं वा तदा एकवाक्यतैव न पक्षान्तरम्। अत्र पक्षे ते च त्रय इत्यपि तथेति न भेद इति बोध्यम्। परन्तु ते च त्रय इति बृहस्पतिस्त्विति च वदतो विज्ञानेश्वरस्य न सम्मतमिदमिति बोध्यम्।

५। ननु व्यवहारान्नृप इत्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेन विधीयताम्। तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषत्वाच्छ्रुताध्ययनसम्पन्नादेर्नप्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिन्ना इति किं चेत्यवतरणासङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते। न चेति। समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेराह। तृतीयेति। *वचनक्रमेणेत्यमुक्तम्। अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह। विशेषणेति।

---

* विभक्तिक्रमे प्रथमायाः पूर्वत्वेऽपि व्यवहारान् नृपः पश्येदिति वचनस्य श्रुताध्ययनसंपन्ना इति वचनापेक्षया पूर्वत्वात् तत्र च तृतीयाया शाब्द् वचनपर्यालोचनायां तृतीयायाः प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वमुक्तिः। च तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानामिति मूलवाक्ये न काचिदनुपपत्तिः वः।

मन्वध्याहारेण तत्सम्भवोऽत आह। विद्वद्भिरिति। ननु विदद्भि-
रित्यस्यैव विवरणपरमिदमिति न पुनरुक्तिप्रसक्तोऽत आह। चेति।
तेन यच्छब्दोक्तिर्वैयर्थ्यापत्तिसमुच्चयः। स हि विधेयत्वप्रतिबन्धकः।
तथा च तद्बलादेव मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते।
तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्पन्नादिक-
मुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः।

६। यच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वे ऽपि कात्यायनविरोधरूपदोषा-
न्तरमपि सूचयन्नाह। तथा चेति। तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न
घटते इति ते एव सभासद इति वक्तुं न शक्यते इति भावः।

७। स इति। प्रागुक्ताधिमोऽयम्। प्राड्विवाकेन सहितः।
प्राड्विवाको राजप्रतिनिधिः। प्राड्विवाकाक्षदर्शकावित्यमरः।
अमात्या बुद्धिसचिवास्तत्सहितः। ब्राह्मणाश्च पुरोहितश्च तैः
सहितः। सभ्यैः सहितः। अनेन सर्वेषामङ्गत्वमुक्तम्। धर्मत-
त्त्वशास्त्रतः। प्रेचक इत्यर्थः।

८। तत्र सभ्यब्राह्मणयोर्मध्ये। अनीति। राज्ञेति शेषः।
एवमग्रेऽपि। तथा मूलानुक्तेः। सभेति। तथा मूलोक्तेः।
तथा भेदोक्तेः फलभेदमाह। तत्रेति। प्राग्वत्। तं राजानम्।
तद्भागिन इति। राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्यर्थः। एवं च
प्रागुक्तदोषशब्दो विशेषपरो बोध्यः। पुनस्तर्थे।

९। न्यूनतामशङ्कानिराशाय सर्वथा ऽनावश्यकमूलस्थचशब्देन
परिहरति। रिपाविति। वित्तान्तपञ्चानां द्वन्द्वान्मतुप्। तत्र
कुलवत्त्वं कुलीनत्वम्। कुलभूतैरित्यस्य परम्परायातैरित्यर्थः॥ २॥

Digitized by Google

१। ननु राज्ञः प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्त्तव्यत्वेन विहितानि तत्र दैवात्समवाये किं कार्यमित्याशङ्कायामाह। **व्यवहारेति**। अत एव तुः। तेन तदत्यागसूचनद्वारा तस्यात्यावश्यकत्वं सूचितम्। कार्यवशादित्यस्य व्याख्या। **कार्यान्तरेति**। आह्निकाद्यावश्यकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः। **सह** सहितः। अनेन प्रागुक्तेभ्यः सर्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम्।

२। सर्वपदस्वारस्यादाह। **सामेति**। देशादिसमयधर्मानित्यर्थः। विन्ते विचारयतीति सर्वपाठः वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः। प्रकरणात्तल्लाभे तदुक्तिफलमाह। **न स्वयमीति**।

३। यतोऽयं सर्वतो भिन्नो ऽत एव विशेषमाह। **तं चेति**। ब्राह्मणं चेत्यर्थः। **यथाहेति**। **कात्यायन** इति अर्थः। **मध्येति**। पक्षपातरहितमित्यर्थः। **परत्र** परलोकविषये। **उद्युक्तम्** अनलसम्।

४। मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्य न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तरारोधेनानुकल्पमाह। **एवंभूतेति**। **ब्राह्मण इति**। उक्तगुणविशिष्ट इत्यर्थः। अन्यथा स्वोक्तिवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम्। **यत्नेनेति**। तस्य धर्मशास्त्रादावनधिकारादिति भावः।

५। मतान्तरमाह। **नारदेनेति**। **अयमेवेति**। योगीश्वरोक्तब्राह्मणरूपानुकल्पत्वेनोक्त एवेत्यर्थः। राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वेनावकाशाभावादिति भावः। **पुरस्कृत्येति**। अत्र प्रस्तुतत्वाद्राजनियुक्तोक्तपुरुष एव तत्र कर्त्ता बोध्यः। अत एव

सत्यप्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलो नराधिपः।

सह सभ्यैरतो राजा व्यवहारांश्चिशोधयेत् ॥

इत्यग्रे तेनैवोक्तम् । व्यवहारानन्विति युक्तः पाठः । एतदेव स्पष्टयति । प्राड्विवाकेति । मते बुद्धौ । धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः । स्थितः राजा । तस्य सत्त्वेनैव तल्लाभे पुनस्तदुक्तिफलमाह । न स्वेति । नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य अवणेऽपि तस्य तद्दर्शनाभावेन कथं स पश्येदित्यत आह । राजेति । तथा च स्वप्रतिरूपकप्रागुक्त-पुरुषद्वारेण तद्दर्शनस्यौचित्येनायमेव पक्षो ज्यायानिति बोध्यम् ।

६ । धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकर्णा-दिवद्रूढिरित्याह । तस्येति । प्राड्विवाकस्येत्यर्थः । संज्ञेति । अन्वर्थं नामेत्यर्थः । प्राडिति । क्विब्वचीत्यादिना निष्पन्नो ऽयं क्विबन्तः । तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । विविनक्ति विवेचयति विचारयति । अत्र पक्षे औणादिकत्वं कल्प्यमत आह । विवक्ति वेति । विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः । एतेन विशेषेण कथयतीति व्याख्यानम-पास्तम् । हलश्चेति घञ् । स चार्षत्वात्कर्त्तरि । यद्वा भावघञन्तादर्श आद्यच् । मूलं तु फलितार्थपरतया नेयम् । यद्वा करणे बाहुल-कात्स्युडभावे घञ् । अत एव येनेत्यग्रे उक्तम् । मूलं तु प्राग्वदेव । कातीयमेवाह । उक्त्वेति । एतत् । उक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

७ । अन्यदपि राज्ञा कर्तव्यमित्याह । अपि चेति । अपिना शेषसमुच्चयः । तथा चाज्ञानभ्रान्त्यादिरूपोपाधिभि-र्धर्मशास्त्रविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति भावः । सभ्या इति । नियुक्ता इत्यर्थः । तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अत एवा-नियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पना । युक्तं चैतत् । नियुक्ता-

Digitized by Google

नामभियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादधिकापराधः तद्भिन्नानां तु तदभावादल्पापराधः । आद्येषु राजाज्ञाभङ्गः स्मृत्युल्लङ्घनं च अन्येषु स्मृत्युल्लङ्घनमेवेति यावत् । तदेतदभिप्रेत्याह । **पूर्वोक्ताः सभ्या इति ।**

२ । रागादौ हेतुं पूरयति । **रजस इति ।** यत्किञ्चिद्रागादेः साधारणत्वादाह । **स्नेहातीत्यादिः ।** वाशब्दस्य प्रत्येकं विकल्पबोधकत्वादाह । **लोभादेति ।** अन्त्यासाद् वेति च । विवादपदस्य यथाश्रुतार्थत्वे तद्द्वैगुण्यस्य दमे ऽसम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह । **विवादेति ।** ननु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेव व्याख्याने किं बीजमत आह । **न पुनरिति । तथा हि सती**ति पाठः । हिर्हेतौ । **स्त्रीसङ्ग्रहणादिष्विति** पाठः । स्मृत्यपेतेत्यत एवार्थलाभे रागाद्युक्तिफलमाह । **रागेति ।** इदमुपलक्षणं द्वेषस्यापि । **ईप्से** नियच्छति । कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । **वर्जमिति ।** णमुलन्तम् । तथा चानियुक्तानां तेषामल्पदण्डोऽपि कथमिति भावः ।

३ । **तस्य गौतम**वाक्यस्य विधित्वाभावात्, तस्य वधातिरिक्तदण्डप्रतिपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । तथा सति तद्विरोधान्तरं परिहरति । **यस्त्विति ।** दोषैः प्राप्तः षड्भिः प्रकारैस्त्याज्य इत्यर्थः । ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तम् । तत्प्रकारत्यागमेवाह । **अवध्य इत्यादि ।** चो वाक्यालङ्कारे । **अदण्ड्य** इत्यनेन धनदण्डाभावः । **अपरिवाद्य** इत्यनेन धिग्वाग्दण्डयोरभावः । **अपरिहार्य** इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः । अन्यत् स्पष्टम् ।

४ । षड्भिरित्यस्य पूर्वतन**गौतम**माह । **स एष इति ।**

बहुभ्यो बहुशश्च श्रुतं येन सः। तत्साधनमाह। लोकेति। लोकः सदाचारः त्रयः सप्त वा लोका वा। वेदः त्रयी। शिक्षादीनि षड् वेदाङ्गानि। वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम्। इतिहासो भारतादि। पुराणं पञ्चलक्षणं वायवीयादि। तत्र कुशलो निपुणस्तदर्थाभिज्ञः। तदपेक्षः तन्मननशीलः। तद्वृत्तिः तदुक्तानुष्ठाता।

५। अष्टाचत्वेति। ते च गौतमेनोक्ताः। गर्भाधानपुंसवन-सीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनम्। अत्र समाहारद्वन्द्वः। चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्योक्तानि। स्नानं समावर्त्तनाख्यम्। विवाहाख्यः सहधर्मचारिणीसंयोगः।

पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्। देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति। एते पञ्च पृथक् संस्कारा न तु समुदायः।

६। एतेषां च वक्ष्यमाणानामनुष्ठानम्। अष्टका श्राद्धम्। पर्वणि भवः पार्वणः स्थालीपाकः। श्राद्धम् अमावास्यादि। श्रावणी तत्र कर्त्तव्यं श्रवणाकर्म। आग्रहायणी तत्र कर्त्तव्यं हैमन्तप्रत्यवरोहणम्। चैत्री तत्र कर्त्तव्यः ऐन्द्राग्न इत्याद्युक्तस्तुन्दिलः शूलगवश्च। आश्वयुजी तत्र कर्त्तव्यमाश्वयुजीकर्म पृषातकचरुरूपम् पशुपतये स्थालीपाकरूपम्, अनाहिताग्नेराग्रयणं चेति द्वयमाश्वयुजीशब्दग्राह्यमिति हरदत्तः। इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा। तं पाकेन मनसा, यो मा पाकेन मनसेत्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनात् इति वृत्तिकृन्नारायण हरदत्तादयः। आख्या चेयं गार्ह्याणां कर्मणामिति हरदत्तः।

Digitized by Google

तथा आपस्तम्बः, लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इति। संस्था विधा। पाकयज्ञविधाः सप्तेत्यर्थ इति हरदत्तः।

७। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। एते ऽग्न्याधेयादयः श्रुतिप्रसिद्धाः। दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः सप्तग्रहणात्। सोमसम्बन्धाभावादेते हविर्यज्ञाः।

८। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः। अग्निष्टोमे यत्र राजन्यस्य षोडशि-ग्रहो गृह्यते सो ऽत्यग्निष्टोमः। ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यमिति हरदत्तः। एते चाधानादयो गृहस्थस्य नित्या इत्याद्यन्यत्र स्पष्टमिति। एते चत्वारिंशत् संस्काराः।

९। संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो दैवश्च। तत्र गर्भाधानादि-स्नानान्तो ब्राह्मः। अग्रिमो दैवः। अष्टौ चात्मगुणा इति चात्मसंस्कारा इत्यथानुषङ्गः। आत्माऽत्र चित्तं तच्छुद्धावेवैते भवन्ति नान्यथेति भेदेनोक्तिः तथा चोपनयनाद्यधिकारसम्पत्तिरिति भावः। पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्।

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च।
संस्कारास्त्वग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः॥
ब्राह्मम्पदमवाप्नोति तस्मान्न च्यवते पुनः। इति।

ब्रह्मलौकिको ब्रह्मलोकार्हः।

Digitized by Google

१० । अष्टगुणाश्च, सर्वभूतदया क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । अनायासः क्लेशकरकर्मानारम्भः । दूर्वागोरोचनाहिचन्दनं मङ्गल्यम् । अकार्पण्यं संविभागशीलत्वम् । अस्पृहा परद्रव्यानिच्छा । एवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः तैः संस्कृत इत्यर्थः ।

११ । त्रिषु । अध्ययनेज्यादानेषु अदृष्टार्थेषु अभिरतस्तदर्थानुष्ठानपरः । एवमग्रेऽपि । षट्सु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहरूपदृष्टार्थसहितेषु वेति पूर्वान्वयि ।

१२ । सामयिकेति । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः, विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च । तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवा धर्माः सामयाचारिकास्तेषु कुशल इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रविदुक्ता मर्यादा वर्णाश्रमिणां पाषण्डानां च समयः, शिष्टानुष्ठित आचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ । व्यवहारविषयमिति । प्रत्यर्थ्यादिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहार इत्युक्तमतः कथ्यमानं तद्विषयकमित्यर्थः । व्यपेतेन रहितेन । राज्ञ इति । इदं तदधिकृतादेरप्युपलक्षणम् । स्मृत्येत्यस्यार्थमाह । धर्मेति । तदो ऽध्याहारः । यदिति । उपलक्षणत्वादेवाह । प्राडिति । चेदर्थो यदीति । पक्षे हिर्निश्चये । व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह । प्रतिज्ञोत्तरेति । एतत्पञ्चात्मक इत्यर्थः । तस्य विषयस्य ।

२ । अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह । स चेति । शङ्केति । शङ्कारूपो ऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपो ऽभियोगो यस्मि-

Digitized by Google

न्विषये इत्यर्थः। अभियोग इति सुजर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहिः। विषयो ऽन्यपदार्थः। तदेव विशिष्याह। शङ्केति। असतान्त्विति। असतां चौरादीनां संसर्गाच्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः। होढा लोप्त्रमिति। लुप्यते इति लोप्त्रम् उणादिः। चौर्यधनम्।

चौरिकास्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्।

इत्यमरः। लिङ्गमिति। अव्यभिचरितं चिन्हमित्यर्थः। इदमुपलक्षणमित्याह। साक्षाद्वा दर्शनमिति। अपहरतीति चेति। वापाठेऽपि समुच्चये।

३। विषयस्य भेदान्तरमाह। पुनश्चेति। द्यूतमाह्वय इति। द्यूतस्यैवोपाधिभेदेन भेद आह्वयाख्यः। पुनर्भेदमाह। एतान्यपीति। साध्येति। अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः। एषाम् ऋणादानादीनाम्। तस्य पुनर्भेदान्तरमाह। क्रियेति। क्रिया साध्यम्। शतशब्दो ऽनन्तवचनः। चेदित्यतःसूचितमाह। चेदिति। अन्यथा तत्प्रेरणोल्लङ्घने दण्डापत्त्या चेदित्यस्यैच्छिकावेदनबोधकस्यासङ्गतिः स्पष्टैव। अस्य राज्ञः। न च प्रापितमिति। कथञ्चन अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः। यद्वा अन्येन प्रापितं निवेदितं अर्थम् कार्यं कथञ्चन अविचार्य न ग्रसेत नोपेक्षेतेत्यर्थः। न चाप्रापितमिति पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिदवगम्य रागादिना न ग्रसेत न ग्राहयेदित्यर्थः।

४। मूले परैरित्यत्र "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" इति-सूत्रभाष्योक्तरीत्या परस्य परौ च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह।

Digitized by Google

परैरितीति। परेणेत्याद्यर्थकं परैरिति बहुवचनान्तं पदमिति दर्शयतीत्यर्थः। बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेणेत्यादिग्रन्थ-स्वरसविरुद्धम्। एकस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयः।

५। एवं सति प्राप्तविरोधं परिहरति। **यत् पुनरिति**। यत्त्वित्यर्थः। **न्यायेति**। **धर्मेति** पाठान्तरम्। **तद्भिन्नेति**। पृथग्व्यवहारविषयमित्यर्थः। यद्येकेनैको ऽभियुक्तो मह्यमसौ धारयतीति, तदा तस्मिन्व्यवहारे ऽनिष्पन्ने ऽन्येनान्येन चान्यथा नाभियोक्तव्यः। निष्पन्ने तु क्रमेण तथैवमेकस्य बहुभिर्विवादा-भावो न लेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभाव इति भावः। इदं च मत्तोन्मत्तेति व्याख्यानावसरे सबीजं सकलै-तत्पद्यव्याख्यानं स्फुटीभविष्यति।

६। न्यूनतां परिहरति। **आवेद्येति**। तृतीयान्तस्यार्थसिद्ध-मित्यत्रान्वयः। द्वितीयमाह। **आवेदितं चेति**। तृतीयमाह। **अकल्येति**। आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः। **अर्थसिद्धमिति**। अन्यथा ऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत उद्धतत्वेन राजसमीपे गन्तुमशक्यत्वात्। आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽपि यदि प्रत्यर्थिनो नाह्वानं तर्ह्यावेदनमेव निष्फलमिति न कोऽप्यावेदयेत्। तथा च प्रजापरिपालनस्यैवासिद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः।

७। इदं प्रमाणयति। **स्मृत्यन्तरे त्विति**। **नारदीये** त्वित्यर्थः। **किं कार्यं का चेति**। अर्थकृतो मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः। केन कर्त्रा कस्मिन् देशे कदा काले कस्मात्कारणात्। तयोर्भेदस्योक्त-त्वादाह। **ससभ्यैर्ब्राह्मणैरिति**। मुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपलक्षणम्।

Digitized by Google

८। एवं प्रत्यर्थिन आह्वाने निषेधमाह। अकल्पेत्यादि। अकल्यः व्याध्याद्यभिभूतः। विषमस्थः उत्पन्नसङ्कटः। क्रिया-ऽऽकुलः नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्यग्रः। कार्यातिपातीति यस्यागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः सः। व्यसनी इष्टवियोगादि-दुःखवान्। द्वन्द्वान्ताकुलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् नृपकार्यासक्तः उत्सवासक्तः। मत्तो मादकद्रव्येण। उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः। प्रमत्तः सर्वदा ऽवधान-हीनः। आर्त्तो विपदादिना पीडितः।

९। स्त्रीणां तन्निषेधमाह। न हीनेति। अनाथां सर्वजन-शोच्यामिति यावत्। सर्वेति। ब्राह्मणीम्। तत्र हेतुमाह। ता इति। ताः हीनपद्याद्यः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः।

१०। एवं स्त्रीणामाह्वाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह। तदधी-नेति। तस्या अधीनं तादृशं यत्कुटुम्बं तद्यासामस्तीति इनिः। *एकदेशीतिवत्प्रयोगः। स्वैरिण्यो व्यभिचाररताः। गणिकाः वेश्याः। निष्कुला हीनकुलाः।

११। एतत्प्रसङ्गादकल्याद्याह्वाने पूर्वनिषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह। कालमिति। तत्र प्रकारद्वयं शनैर्यानैरिति।

१२। एतत्प्रसङ्गादाह। ज्ञात्वेति। क्षुद्रकार्येषु तथा नेत्याह। गुर्विति। वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह। अकोपेति।

---

* ननु न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति निषेधात्कथमत्र कर्मधारयादिनिप्रत्यय इत्याशङ्क्याह। एकदेशीति। तथाचायंवान् एकदेशीत्यादिभाष्याद्युदाहरणेषु कर्मधारयादपि तद्दर्शनात् अपाणिनीयस्य पूर्वोक्तवचनस्य क्वाचित्कत्वमिति भावः।

Digitized by Google

१३। *इत्यादीत्यादिपदग्राह्यमेवाह। **आसेधेति**। निरोधे-त्यर्थः। **आसेधयेदिति**। **विवादार्थी** वादी आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः।

१४। तच्चातुर्विध्यमाह। **स्थानेति**। कृतः आसेधः। (तद्विषयत्वात्तत्कृतत्वम् एवमग्रेऽपि) अग्रे उभयत्र कृत इति शेषः। **आसेध इति** प्रकृते अस्मात्प्रदेशान्न गन्तव्यमिति **स्थानासेधः**। आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति **कालासेधः**। देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति **प्रवासासेधः**। असौ व्यापारो न कर्त्तव्य इति **कर्मासेधः**। **आसिद्धः** निरुद्धः। **तम्** आसेधम्। **विनेयः** शिक्षणीयः। **अन्यथा कुर्वन्निति** अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्नासेधकर्ता दण्ड्यो भवेदित्यर्थः। यद्वा आसेद्धा आसिद्धं तं लोभादिना मुञ्चन्नित्याद्यर्थः।

१५। नासिद्धस्तं विलङ्घयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह। **नदीति**। नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम्। तदतिक्रमणे दोषाभावमन्यत्राप्याह। **निर्वेष्टुकाम इति**। आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहादावुद्यत इति यावत्। **यियक्षुर्यष्टुमिच्छुः**। **तत्कालं** शिल्पकाले। **आयुधीयाः** आयुधजीविनो योद्धारः। **विग्रहे** संग्रामे। निर्वेष्टुकामादयोऽपि तदुल्लङ्घनेनापराधिनो नेत्यर्थः। सामान्यनिरोधस्यातत्त्वादाह। **राजेति**।

१६। ननु येषामकल्पादीनां शनैर्यानैरपि आगमनं दुर्घटं तत्र किं

---

* इत्याद्यर्थसिद्धमित्यत्रत्यादिपदग्राह्यमित्यर्थः।

Digitized by Google

कार्यमत आह। अकल्यादय इति। ते पुत्रादयः। नियोगकृत् आज्ञाकारी। एतदन्यः परार्थवादी। स व्यवहारेषु विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दण्ड्य इत्यर्थः॥ ५॥

१। अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह। अर्थ्यते इति। भूतनिष्ठात्वभ्रमर्थमाह। पूर्वमावेदनेति। क्रिया कार्यम्। नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन्। प्रपलायी प्रपलायनं प्रपलायः सो ऽस्यास्तीति प्रपलायी। स्मृत इतीति। वचनादिति शेषः। इतिशब्दो हेत्वर्थो वा। अतो हेतोरित्यर्थः।

२। पूर्वावतारितैतद्वचनोत्तरार्द्धमेव शङ्कान्तरनिरासपरमित्याशयेन शङ्कते। आवेदनेति। समाशब्दार्थः संवत्सरेति। तदर्धशब्दार्थः पक्षेति। अहर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह। तिथीति। प्रतिपदादिरित्यर्थः। अहःपदार्थो दिनेति। न तु रात्रिरित्यर्थः। नाम: साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादाह। अर्थीति। वेलेति। दिनमध्ये ऽपि प्रातरादिर्मुहूर्त्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः।

३। क्षमेति। प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णुता तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाल्यजडत्वादीनीत्यर्थः।

४। तत्र मानमाह। यथोक्तमिति। तथोक्तमिति पाठान्तरम्। नारदेनेत्यर्थः। अर्थवत् प्रयोजनवत्। धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थवत्त्वादिकस्तेन संयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत् सिषाधयिषितार्थसहितम्। वाचकपदं बहुव्रीहिः गौणलाक्षणिकादिपदरहितम्। प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थानुरोधि। प्रसिद्धं

Digitized by Google

लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । अविरुद्धं पुरराज्ञायविरुद्धं पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चितं अर्थान्तरसंशयरहितम् । साधनक्षमं साधनार्हम् । संक्षिप्तं अनतिविस्तृतम् । निखिलार्थम् अनवशेषितवक्तव्यम् । देशकालाविरोधि मध्यदेशीयक्रमुकक्षेत्रं शरत्कालीनाम्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमादिशून्यम् । वर्षेत्याद्येकपदम् । प्रदेशपदान्तद्वन्द्वात्मतुप् । अहः प्रतिपदादिर्वारो दिनं च । वेला प्रातरादिर्मुहूर्त्तरूपा च । देशो मध्यदेशादिः । प्रदेशः क्षेत्रादेः स्थलविशेषः । स्थानेत्याद्यपि एकं पदम् । वयःशब्दान्तद्वन्द्वस्य तृतीयातत्पुरुषः । स्थानं वाराणस्यादि । आवसथो ग्रामादिः । हट्टादिरूपस्थलविशेषो वा । साध्याख्या विवादास्पदीभूतवस्तुनाम । जातिः ब्राह्मणत्वादिः । आकारो गवाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च । वयः गवादेर्वयःपरिमाणं बाल्याद्यवस्थाविशेषः । साध्यप्रमाणसंख्यावत् . प्राग्वत् । साध्यस्य प्रमाणं क्षेत्रादेर्निवर्त्तनादिकम् संख्या रूपकादीनाम् । आत्मप्रत्यर्थिनामवत् स्पष्टम् । परेति प्राग्वत् । परः प्रतिवादी आत्मा वादी तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्ते चानेकराजास्थानेके राजानो शुक्लिकालिकास्तेषां नामभिश्चिह्नितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत् क्षमालिङ्गानि व्याख्यातानि आत्मपीडा स्वदुःखं तद्वत् । कथितेति, प्रतिपत्त्यादिना ऽधिगन्ता आहर्त्ता दाता दायकः, कथितौ आहर्तृदायकौ यस्मिन्वचने तत् कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धकमिति वा । एतादृशं यच्छास्त्रे कथ्यते तदित्याद्यर्थः ।

५। भाषापदार्थमाह। भाषाप्रतीति। उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह। आवेदनेति। मात्रपदेन वर्णादिव्यवच्छेदः। अत एवाह। समेति। एतद्व्यवस्थामाह। संवत्सरेत्यादिना। संवत्सररूप-विशेषणमित्यर्थः। आधाविति। तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश्य-कत्वमिति भावः। इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृका-प्रकरणे। अन्यत्रापि तस्य फलमाह। अर्थव्यवहारेऽपीति। उपयुज्यते इत्यत्रान्वयः। द्रव्यस्वामी आह। वत्सरान्तरे इति। इति एवमर्थम्। एवं संवत्सरविशेषणवत्।

६। पुनस्तर्थे। तत्रैव वाराणस्यादावेव निविष्टः निष्पादितः। संज्ञा चेति। अर्थिप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः। अधिवसतीत्यधि-वासः बाहुलकात्कर्तरि घञ् अर्शआद्यजन्तं वा। अधिः समीपे इत्याह। समीपेति। तन्नामान्तरमाह। कृष्णभूम इति। कृष्णोदक्पाण्डुत्यच्प्रत्ययो बहुव्रीहेः। पित्रिति लुप्तषष्ठ्यन्त-मित्याह। पितुरिति। एवमेव तत्र पाठो वा। नामेत्यस्य सम्बन्धः। पित्रादेः साकाङ्क्षत्वादाह। अर्थेति। गुणानुकीर्त्त-नानुपयोगात्प्रकृतत्वाच्चाह। नामेति। इतिरर्थसमाप्तौ। अनु-गतफलितमाह। समेति। निर्धारणे षष्ठी। एवम् अर्थवदित्या-दिना उक्तप्रकारेण।

७। उक्तमिति। पक्षाभासलक्षणमित्यर्थः। निराबाधमिति। स्वपीडारहितमित्यर्थः। तदाह। असमदिति। निष्फलत्वस्य पृथगुक्तत्वादाह। अभिधेयेति तत्र मानुषप्रमाणासम्भवमादा-वाह। अल्पेति। अयमुभयत्र हेतुः। भुक्तेस्तु सम्भव एव नेति

भावः । अत एव दिव्याभावमाह । अल्पेति । विनिगमनाभावा-
दाह । पुरेति ।

८ । तत्राद्ये स्पष्टत्वात् द्वितीये मानमाह । रामेति । यत्पदार्थो
व्यवहारः । प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम् । उपसंहरति ।
अन्ये इति । इतीति, प्राग्वत् व्याख्येयम् ।

९ । अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि
तत्त्वमेव । अनेकैः पदैः सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति
आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तन्निराकरोति । यस्त्वित्या-
दिना । तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपरः
उत ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये
पक्षाभासत्वमित्याह । तत्रेति । उक्तवचने इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि
तदभावमाह । ऋणादानादीति । निक्षिप्तं मयेति शेषः ।
यत इति शेषोऽत्र बोध्यः । वचनानर्थक्यपरिहाराय तस्याभि-
मतार्थमाह । किं त्विति । क्रियेति । साध्येत्यर्थः । एतावत्
तत्रोच्यते इति शेषः ।

१० । अत्र मानमाह । यथाहेति । बहुप्रतिज्ञं बहुपूर्व-
पक्षकम् । अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था ।
तदेव दृढयन्नुपसंहारव्याजेनाह । तस्मादिति । तस्यार्थ इति ।
उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः ।

११ । यथावेदितमर्थिनेत्यत्रार्थिपदस्वारस्येन लब्धमर्थमाह ।
अर्थीति । अर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तत्पिताऽप्यर्थी आदिशब्दादर्थि-
नियुक्तादयोऽप्यर्थिन इत्यर्थः । अत एव तेषामन्यथावादित्वं निरस्तं

Digitized by Google

प्राक् "थो न भाते" त्यनेन वचनेन। ननु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थत्वात्तत्वं युक्तं तन्नियुक्तस्य तु तदभावात्कथं तत्त्वमत आह। **नियुक्तस्यापीति।** तत्र मानमाह। **अर्थिनेति।** तस्येति वाच्ये तयोरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह। **नियुक्तेति।**

१२। मूलानुक्तं विशेषमाह। **एतच्चेति।** अर्थिवेदितमित्यर्थः। **पाण्डुलेखेति।** खडीति भाषाप्रसिद्धः। **आवापेति।** न्यूनाधिक्यपरिहाराय। प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः। युक्तं चैतत्। अन्यथा पत्राप्रामाण्यप्रसङ्गापत्तेः। तत्र मानमाह। **पूर्वेति।** स्वभावेनोक्तं न तु छलादिना। **ततः** तदनन्तरम्। **तथा** विशोधितं पत्रे ऽभिलेखयेदित्यर्थः। शोधने विशेषमाह। **शोधनमिति। अवेति।** उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः। **शोधयेदिति** विधिसूचितमर्थमाह। **पूर्वपक्षमिति। रागादिति** प्रागुक्तमिदम्। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः॥ ६॥

१। प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह। **पूर्वेति। उत्तरञ्च** अग्रे। तदीययथाकथञ्चिद्वचनस्यानुत्तरत्वाय विशेषमाह। **उत्तरं चेति। तद्विदः** व्यवहारविदः। **सारमित्यस्यार्थो** न्याय्यम्। तदर्थो **न्यायादिति।** तृतीयान्तानां त्रयाणां यद्वाक्येयार्थमित्यत्रान्वयः। **दुःश्लिष्टेति।** अश्लिष्टेति पाठान्तरम्। **श्लिष्टं** सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत्। न श्लिष्टमश्लिष्टं असम्बद्धं दुष्टमिति यावत्। विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ अश्लिष्टौ दुष्टौ च यौ विभक्तिसमासौ च तौ, अध्याहारेण सह वर्त्तत इति साध्याहारं,

Digitized by Google

तौ च तच्च तानि। तैरभिधानं तेनेत्यर्थः। दुःश्लिष्टेति पाठेऽप्येवम्। दुःश्लिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ तौ ताभ्यामित्यर्थाद् दुष्टत्वे पर्यवसानात्। अदेशेति। अन्यदेशेति पाठान्तरम्। उत्तरपदार्थमाह। **तत्सदुत्तरमिति।**

२। **प्रत्यवेति।** कारणोत्तरमित्यर्थः। **मह्यमिति।** धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वम्। **सत्येति।** सत्यलोक्तिरित्यर्थः। **प्रतिपत्तिरिति।** प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम्। **नाहमिति** वाद्युक्तिः पूर्ववत्। एवमग्रेऽपि।

३। द्वितीयभेदानाह। **तच्चेति। मिथ्यैतत्** नाहं धारयामीत्येकं, **नाभिजानामि** नैव जानामीति द्वितीयम्। **तदेति।** तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम्। **अजात इति।** तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम्। एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः। अत्र स्पष्टत्वात्स्मृतिरेवोक्ता पृथक् सङ्कीर्त्तनं न कृतमिति बोध्यम्।

४। **नाम** त्वर्थे। विनिगमनाविरहादाह। **प्रतिग्रहेणेति।** लेखितः पत्रस्य रूपम्। प्रत्यर्थी यदि तं पश्चाल्लेखीकृतमर्थं तथा प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्याद्यर्थः। **आचारेणेति।** व्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः। जितः पूर्वमित्येवं स वाच्य इत्यर्थः। सः तथोक्तिरूपः।

५। प्रत्यन्तरमाह। **यद्यस्तमिति।** तच्च एकादशानां मध्ये। **पञ्चाशतमिति।** अर्द्धन्यूनतया ऽत्यल्पत्वम्। अत एव द्वैगुण्येनातिभूरित्वमाह। **द्विशतमिति।** समाहारे द्विगुः। पात्रादि-

त्वात्स्त्रीत्वाभावः। **पक्षैकेति।** श्लोके तथाशब्दस्यार्थे। **अन्यत्** पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः। पक्षैकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः। **व्यस्तेति।** असम्बद्धपदकमित्यर्थः। पक्षैकदेशव्यापिनो ऽनुत्तरत्वे सकलपक्षा-व्यापिनो ऽनुत्तरत्वमर्थसिद्धमेवेत्यव्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे। **देशेति। मध्येति।** विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्येत्यर्थः। **लिखिते इति।** अन्त-र्भावितण्यर्थमिदम्। गुह्यार्थमाह। **अत्रेति। ध्वनिना** किमा-दिबोध्येन। तथाकुलमिति पाठो न तु निराकुलमित्यभिप्रेत्याह। **आकुलमिति। दुःश्लिष्टेति** शाम्वत्। उभयोरुदाहरणमाह। **पित्रेति।** पितुर्यं ऋणाभियोगस्तत्रेत्यर्थः। उत्तरमाह। **गृही-तेत्यादि इतीत्यन्तेन।** अस्य तात्पर्यार्थमाह। **अत्रेति। गृहीतेति।** बहुव्रीहिः। तथा च गृहीतशतवचनादित्यत्र दुःश्लिष्टः समासः। सुवर्णानामित्यत्र शतं गृहीतमित्यस्याध्याहार इत्युभयोरेक-मेवोदाहरणम्। **इतीत्यस्य** विवक्षितमिति शेषः। **गृहीतमिति।** तत्रेति शेषः। ईदृशं यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः। तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वश्लोकैकवाक्यतेति बोध्यम्।

६। अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह। **उत्तरमिति।** श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्र तथा निर्देशात्सङ्कीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्व-मित्यर्थः। ननु त्रिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थ-त्वात्कुतो ऽनुत्तरत्वमत आह। **अनुत्तरत्वेति। तेनैव** कात्यायनेनैव। **न चेति।** न हीत्यर्थः। **स्यादिति** सम्भावनायां लिङ्। **वादिनोः** अर्थिप्रत्यर्थिनोः। एकत्र अन्यतरस्मिन् सम्भव-तीति शेषः। सङ्करस्यानेकविधत्वादादौ द्वयोः सङ्करे आद्योदा-

Digitized by Google

हरणमाह । **मिथ्येति** । वादिनोरित्यस्यार्थमाह । **अर्थीति** । न वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुं **मिथ्येति** । अव्ययमिदं, मिथ्योत्तरे इत्यर्थः । **पूर्ववादे** कर्मण्यण्, वादिनीत्यर्थः । **कारणे** कारणोत्तरे । **विरुद्धमिति** । तथा च कर्त्तुमशक्यत्वादुभयोर्नार्थसिद्धिरिति भावः । न चार्थेति चोक्त एवेत्यर्थं । न चैकचेत्यस्य तथैवोदाहरणमाह । **कारणेति** । तयोर्मिथः सङ्करे त्वित्यर्थः । एवेमार्थिव्यवच्छेदः । **प्राङ्न्यायेति** । तयोरुक्तावित्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् । कारणांशे "कारणे प्रतिवादिनी"ति सिद्धत्वात् । तस्मात्तत्सांकर्य्यपरमेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसङ्गतिरपि । द्वितिः प्राग्वत् । नन्वेकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति न प्राग्वद्विरोधो ऽत आह । **अत्र चेति** । द्वितीयसङ्करे त्वित्यर्थः । **भावेति** । साधयितव्यमेतैः कृत्वेत्यर्थः । आदिना दिव्यपरिग्रहः । **उत्तरत्रयेति** । मिथ्याकारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः । **एवं चतुरिति** । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायमात्रसङ्करे ऽपि द्रष्टव्यम् ।

७। नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्वयस्य सुकरत्वात्कात्यायनोक्तमसम्भवरूपं तत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह। **एतेषां चेति** । असिद्धेरिति च्छेदः । अत एवैतत्फलितमाह । **क्रमेणेति** । क्रमेण त्वित्यर्थः । तच्च नियामकाभावादाह । **क्रमश्चेति** । चेन प्राड्विवाकादेः समुच्चयः । एवं प्राप्ते क्वचिन्नियामकमाह । **यत्रेति** । यत्र

Digitized by Google

त्वित्यर्थः। उभयोरिति। मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः। इत्युप-
लक्षणं आदेरपि। यस्य उत्तरस्य। तत्क्रियोपेतेति। तत्साधक-
क्रियाग्रहणेनेत्यर्थः। पश्चादिति। अल्पविषयकोत्तरसाधकक्रिया-
ग्रहणेनेत्यर्थः। सत्योत्तरसङ्करस्य पूर्वमनुपन्यासे बीजं ध्वनयन् तत्र
नियामकान्तरमाह। यत्र चेति। फलाभावेन पश्चादपि तद-
भावाद्च पूर्वमिति नोक्तम्। तदाह। सम्प्रेति। उक्तनियामकत्वे
मानमाह। यथेति। उक्तमित्यन्वयः। द्वितीयमाह। सत्यं
वापीति। यद् उत्तरम्। द्वितीये आह। यत्र चेति। उत्तरे
इत्यर्थः। तच्च तदुत्तरमसङ्कीर्णं ज्ञेयमित्यर्थः। अतोऽन्यथेति।
यत्प्रभूतार्थविषयकमुत्तरं न भवति अपि तु समार्थविषयकं, यत्र
चोत्तरे क्रियाफलमुभयत्र भवति तत्। अतः पूर्वोक्तात्। अन्यथा
प्रकारान्तरमित्यर्थः। तत्त्वमेव कथयन् तदर्थमाह। सङ्कीर्णमिति।
वाक्यपूर्त्तये आह। भवतीति शेष इति। अत्रापि सङ्कीर्ण-
त्वादनुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किं तु यौगपद्येन तत्त्वम्।
अर्थादीच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह। ऐच्छिकक्रम-
मिति। तदर्थमाह। अपेक्षाक्रममिति। अर्थ्याद्यपेक्षाक्रमकं
भवतीत्यर्थः। पुल्लिङ्गपाठे तत्पुरुषः। तत्रेति शेषः। तत्र तयोर्मध्ये।
द्वितीयोदाहरणमाह। तर्थेति। तस्मिन्नेवेति। अनेन सुवर्णं
रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्ते एवाभियोगे इत्यर्थः।
तानीति शेषः। दास्यामीत्यस्य इत्युत्तरस्येति शेषः। इति
चोत्तरे इत्यन्यतमोत्तरेण साङ्कर्यं। तथा चात्र दास्यामीत्यन्तस्य
सत्योत्तरस्य यथाक्रमं मिथ्योत्तरेण कारणोत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण

च सङ्करो बोध्यः। सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐच्छिकः क्रमस्तद्वैषम्ये-ऽप्यधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तम्। तत्र द्वितीयस्यापवादमपि प्रसङ्गात्सूचयन् प्रकृतमाह। सम्प्रेति। एतदर्थमेव तस्मिन्नेवाभियोगे इत्युक्तम्। अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत्। मिथ्यायुत्तरेति। मिथ्याद्यन्यतमोत्तरेत्यर्थः।

८। एवं तादृशसङ्कीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह। यत्र त्विति। शृङ्ख्याह्निकयेति। तन्न्यायेनेत्यर्थः। कश्चित् वादी। अन्यः प्रतिवादी। उत्तरमिदम्। आदावुत्तरत्वं साधयति। इदमिति। तावत् आदौ। तत्त्वस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह। पश्चेति। साङ्कर्यं प्रतिपादयति। नापीति। एवेनान्यव्यवच्छेदः। तथा चासाङ्कर्यम्। कारणं कारणमेव। एकदेशस्य ग्रहणस्य साङ्कर्यमुपसंहरति। तस्मादिति। सकारणमिति। अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वस्यापि सम्भवात्। अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता। प्रागुक्तबाधकस्याचाभावमाह। अत्र चेति।

९। प्रतिवादिना तस्यैव उक्तमभिप्रेत्य प्रधानन्यायादरेण शङ्कते। नन्विति। परिहरति। नेति। तत्र हेतुमाह। तस्येति। वचनस्येत्यर्थः। तुल्ययुक्त्या शङ्कते। कारणे इति। एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति भावः। ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तिरयुक्ता ऽत आह। प्रसिद्धेति। सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवं रूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः। प्रतिग्राहार्थेकेति। ग्रहण-

Digitized by Google

ष्वेत्यर्थः। नैकेति। साधारणस्येत्यर्थः। उदाहरणेनेदं विशदयति। यथेति। प्रकृतोदेति। अन्यस्तु मिथ्यैतत् मत्प्रदर्शितकालादि-त्यादिपूर्वोक्ते इत्यर्थः। देशस्येति। तस्यापीत्यर्थः। क्वचित्तथा पाठ एव। विशेष इति। मिथ्यासहचरितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति भावः। एवमिद्धेऽर्थे मानमप्याह। एतच्चेति। वापीति। अनेन चिरांकर्येऽपि कारणमेव ग्राह्यमिति दर्शितम्। प्रतिप्रसवान्तरमाह। यत्रेति। यत्र चेत्यर्थः। एवमुत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायमाह। अत्रापीति। मिथ्याक्रियेत्यस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह। प्रतीति। एतेन वादिव्यवच्छेदः। अत एवाह। प्राङ्न्यायेति। नन्विदं कारणप्राङ्न्यायसंकरविषयतया पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत आह। शुद्धेति। अन्यथेतिशेषः। तथा च संकीर्णत्वा-त्तत्त्वप्रसंगो, न च तद्युक्तं पक्षव्यापित्वादिति भावः। यदा शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादुत्तरे क्रियाबोधके ऽपाठात्तत्र कस्यापि क्रियाया अलाभेन सर्वस्यापि प्राङ्न्यायस्यानुत्तरत्वप्रसक्तो, न च तद्युक्तं तत्र तस्य गणनात्। तथा च यथा तयोस्तत्र तस्य प्रवृत्तिस्तथा कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् सांकर्ये प्रवृत्तिरिति भावः। शुद्धप्राङ्न्याये तु वक्ष्यति व्याख्यातत् प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ-त्विति।

१०। ननु पक्षनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तरत्व-प्रसक्तस्तदभावादत आह। संप्रतिपत्तेरपीति। उत्तरत्वमित्य-न्वयः। नोपेति। प्रत्यर्थिनेति भावः। एवं यत्र प्रतिवादिना एकक्रियास्थले उक्ता तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्तस्य

विशेषं प्रतिपादयन्प्रतिप्रसवान्तरमाह । **यदा त्विति** । यदा ऽपीत्यर्थः । **तत्र** तत्रापि । **यथारुचीति** । तत्रैव तयोर्मध्ये ऽन्यतरक्रियेत्यर्थः । संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति । **इति न क्वचिदिति** ।

११ । **निवेशिते** लेखिते । प्रागुक्तव्युत्पत्तेराह । **साध्यवानिति** । स्पष्टार्थमाह । **प्रतीति** । भावेऽर्थासङ्गतेरिष्टासिद्धेश्चाह । **साध्यतइति** । प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम् । पूर्वंच न्यूनतां निराचष्टे । **अचेति** । *अपिना सद्यः । मिथ्याक्रियेत्यादिप्रागुक्तार्थस्य मूलारूढत्वं सूचयन्नर्थिशब्दस्यात्र यौगिकत्वं न योगरूढत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति । **अर्थीति** । वर्त्तमानसत्तोपाधिकामतुबाद्युत्पत्तेराह । **अस्तीति** । अपिः पूर्वसमुच्चये तेन साम्यम् । तुर्वैलक्षण्ये । **निर्दिशेत्** लेखयेत् । स्पर्थान्तर्भावः प्राग्वत् । अन्यदप्याह । **तथेति** । **अर्थोवेति** । आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः । **अतश्चेति** । गम्यते इत्यत्राऽन्वयः । **तावतैव** तादृशोत्तरदानेनैव । अत्र सर्वत्र मानमाह । **एतदेवेति** । अर्थीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः । **प्राड्न्यायेति** । अस्याशय उक्तः । वादी तु क्रियां निर्दिशेत् । **सा क्रिया ॥ ७ ॥**

---

* कालविलम्बनमपि इति मिताक्षरास्थेन अपिशब्देन सद्य इत्यर्थो बोध्यः । उत्तराभिधाने कालविलम्बनमङ्गीकृतं न तु शीघ्रमुत्तरदानस्याङ्गीकार इति भावः ।

१। ततः साधनलेखनोत्तरम् । **प्रकारान्तरे** इत्यस्य व्याख्या **साधनासिद्धाविति** । **एवं** व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण । **रूपं** स्वरूपम् । व्यवहारपदार्थं स्पष्टार्थमाह । **व्यवेति । सोऽयं** व्यवहारोऽयम् । **इत्थम्** उक्तप्रकारेण । मुख्यपादलाभभवादाह । **चतुरंशेति** । ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये ।

२। तानेवांशान् विभज्य दर्शयति । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । **विप्रतिपत्तिषु** सतीषु । अस्य न सार्वत्रिकत्वमित्याह । **संप्रतीति** । अनिर्देशे हेतुमाह । **भाषार्थेति** । **चः** समुच्चय इत्यर्थे योज्यः । तेन क्रियापादसमुच्चयः । यद्वा चो हेतुसमुच्चये एव । **स्मृताः** । क्वचणोऽपि । क्वचित्तथा पाठ एव । अत एवाह । **द्विपात्त्वमेवेति** ।

३। न्यूनतां निराचष्टे । **उत्तरेति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः**, मध्ये इति शेषः । **प्रत्येति** । पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः । अस्य व्यभिचरितत्वादाह । **व्यवेति** । अर्थ्यादिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृका ।

१। प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासायाह । **अभियुज्यते इति** । दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः । येनेति शेषः । करणे घञः सौलभ्यात् । यथाश्रुतं वा । सम्बध्यते इति तदर्थात् । एनमित्यत्र कथितानुकथनसंख्यानाद्देशविषयस्वाद्देनादेशः । अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय शङ्कते । **यद्यपीति** । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्व-

मित्यर्थः । विषयमिति । तथा चाभियोगनिवारकमेव प्रत्यभि-
योगं कुर्यादेव न तदनिवारकम् । अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तर-
मित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासङ्गतत्वापत्तेरेतन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च ।
तदाह । अत इति । अनुपमर्दनेति । करणे ल्युट् । निषेध
इति । नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः । तथैव स्पष्टयत्याह ।
इदमिति ।

२ । कृते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तस्येष्टत्वेनासङ्गतिं
परिहरति । अनिस्तीर्णेति । भावनिष्ठाख्यात्मनर्थोऽभियोगोऽस्तीति
भावः । अन्येनेत्यस्य पूर्वाभियोगे सम्बन्धात् योग्यतया शेष-
माह । अन्योऽर्थीति । प्रतीत्यस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्तत्पदार्थमाह ।
नाभीति ।

३ । नोक्तमित्याद्युक्तिरपाणनन्तर्यादर्थिनं प्रत्येवेत्याह । किं चेति ।
प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ दृष्टः । प्रकृतिस्तु-
मेतत्तात्पर्यार्थमाह । एतदिति । तथैवेति । अन्यथा ऽन्यथा-
वादित्वेन भङ्गप्रसङ्गादिति भावः । इदं प्रतिपादितमधस्तात् ।
अपिः तस्यैव समुच्चये । एवमग्रेऽपि । अत एवाह । नन्विति ।
तदेवेति । तथा च वस्त्वन्तरकथननिवृत्तिस्तेन क्रियते । एकस्मि-
न्नपि पदे ऋणादानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यमेवाह ।
न वस्त्वन्तरमिति । तदेवोदाहरणकथनेन विशदयति । यथेति ।
यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति तथापि
रूपकशतस्थाने वस्त्रशतोक्त्या वस्त्वन्तरोपादानमिति तन्निषेधस्तेन
क्रियते इति भावः । एतेन शतरूपस्य विषयस्यैकत्वादयुक्तमिद-

मित्यपास्तम्। प्रागुक्तं दार्ढ्याय स्मारयति। तथा सतीति। पदान्तरागमेति। विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः। अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची। इत्यनेन इत्यनेन तु। यथेति। अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषययोर्भिन्नत्वेन तद्गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः। उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरति। तचेति। प्रत्यर्थिन इत्यचेत्यर्थः। वैपरीत्याशङ्का तु न। 'यथावेदितं, 'नोक्तं विप्रकृति'मित्येतत्स्वारस्यात्।

४। तत्राद्ये मानस्योक्तत्वात् द्वितीये तदाह। एतद्देवेति। द्वितीयमुक्तमेवेत्यर्थः। पदसंक्रेति। पदान्तरं प्रति गमनाद् वस्त्वन्तरगमनाच्चेत्यर्थः। वादेति पाठान्तरम्। तच साधारण्यमस्य बोध्यम्। आद्ये तु प्रकृतपरत्वमेवेति तत्त्वम्। हीनवादी दण्ड्यः स्यादित्युक्तं सविशेषं विशदयति। हीनेति। दण्ड्य एवेत्यर्थः। अत एवाह। न प्रेति। वचनस्यक्रमेणाह। प्रत्येति। सिद्ध्यसिद्धीति। हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे तत्सिद्धिरित्यर्थः। अत्र मानमाह। अत एवेति। मूलकृदिति शेषः। अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः। इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह। एतच्चेति। हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्थाद्धीयते इत्येतदित्यर्थः। अर्थेति। उक्तविषयव्यवहारे एवेत्यर्थः। मन्युकृते त्विति। वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे इत्यर्थः। अपिना दण्डसमुच्चयः। तथा चैवं विधे वाक्छले व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति भावः। उक्तार्थस्य स्पष्टतया ऽभासादाह। अस्यार्थ इति। अर्थपदव्यावर्त्यमाह। न मन्युकृतेष्विति। अन्यच्च तस्य स्पष्टत्वादेवाह। अपीति। नावसीदतीत्यस्य व्याख्या

न पराजीयते इति । तद्व्याख्या न प्रकृतादिति । उत्तरार्द्ध-स्यासम्बद्धत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति । अथोर्द्देति । सामान्योक्तौ विशेषोक्तिर्दृष्टान्त इति भावः । तत्त्वं योजयति । प्रमेति । शास्त्र-पदार्थो दण्ड्योऽपीति । उदाहरणत्वादेवाह । यथेति । शेष-पूरणमनयोरिति भावः । अत एव वाक्छले इति सप्तम्यन्तच्छेदो न तृतीयान्त इति बोध्यम् । अत एव च वैपरीत्यशङ्का नेति गूढा-कूतम् । एवं शाब्दमाद्यार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह । अर्थेति । धानेनेति । तृतीयान्तं, न प्राग्वत्सप्तम्यन्तम् । सूचित-स्योदाहरणमाह । यथाऽहमिति ॥ ९ ॥

१ । सङ्गतिमाह । अभीति । इत्यस्य इत्यंशस्य । तथा च प्रत्यर्थिविषये एवायमपीति भावः । निमित्तेति । बहुव्रीहिः । ननु साहसादावपि प्रत्यभियोगासम्भवे ऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिरत आह । प्रत्यभीति । तथा च तदसम्भवे नैव कुर्यादिति सम्भवा-भिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । स्वाभीति । स्वयमभियुक्त इत्यादिः । तथा चेदं साहसादावेवेति, तदन्यविषयकं तदिति भावः ।

२ । नन्वेवंविधस्थले प्रत्यभियोगः किमुत्तरं सत्यार्थकः उत प्रतिज्ञान्तरं सत् । नाद्यः । पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नान्त्यः । अभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगस्त्वान्या । ततश्च सङ्कीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासम्भवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसम्भवस्य तुल्यत्वात् । अप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधेरेव वैयर्थ्यात् । एवं च वचनार्थो दुर्वच इत्याशयेन शङ्कते । नन्वत्रापीति । द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते । नात्रेति । तत्राद्योदाहरणमाह ।

अनेनेति। दण्डेति। प्रत्यभियोक्तुरिति भावः। एवमुक्ततात्पर्ये मानमाह। यथाहेति। आसारयेत् कायेन वाचा वा चोदं कुर्यात्। नियतं निश्चयेन। नयो दण्डः। द्वितीयोदाहरणमाह। यदा पुनरिति। यदा त्वित्यर्थः। पारुष्ये इति। वाग्दण्डेत्यादिः। अत एव सामान्योक्तिः। इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम्। एवं चैतदेकवाक्यतया तत्रैक एवाशयस्तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसंहरति। एवमिति। उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। एवं सतीति। पाठान्तरम्। उक्तवचनस्यैवंतात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः।

२। अव्यवहितसङ्गत्यभावादाह। अर्थीति। शेषं विशेषाभावादाह। सर्वेष्विति। कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह। निर्णयस्येति। तस्मिन् समर्थ इति। द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः। मालजामिन् इति भाषाप्रसिद्धोऽयम्। अनेनाताद्रूप्यस्यातत्त्वमुक्तम्। प्रतिभूशब्दो योगरूढ इत्याह। प्रतीति। प्रतिः प्रतिनिध्यर्थक इत्याह। तद्वदिति। प्रकृतत्वादाह। ससभ्येनेति। शेषोऽयं ग्राह्यपदान्यथानुपपत्तेः। अनुक्तं विशेषद्वयमाह। तस्येति। प्रतिभुव इत्यर्थः। उभयत्र मानमाह। यथाहेति। अर्थेति। पश्चान्तरे तत्र समर्थ इत्यर्थमाह। कार्येति। वादिन इति द्वयोरेकशेषः। जातावार्षं वा एकवचनम्। तेन वादित्वेनार्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम्। एवमग्रेऽपि। रक्षितः भृत्येन। इदमुपलक्षणं तस्यापि इति केचित्। वादित्वमुभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनमित्यपरे। तुष्टार्थे व्युत्क्रमे च। वादिनश्चेत्यर्थः। चेन तत्संग्रह इति परे॥ १०॥

१। निर्णयकार्यमुक्तरूपं स्वयमुक्तं समूलयति। अर्थीति। किमिति। तच्चेत्यादिः। योग्यतयोपस्थितत्वात्त्वाह। प्रकृतमर्थिन इति। तत्सममिति। प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्ड-मित्यर्थः। ज्ञात इतीति। स इति शेषः। अभियोगादित्यत्र कर्मणि घञित्याह। अभियुक्तेति। वक्ष्येदित्यस्यार्थः दद्यादिति। योग्यतया तदनुषङ्गेणाह। राज्ञ इति। मिथ्योत्तरविषये उक्त-न्यायमन्ययोरप्यतिदिशति। प्राङ्न्याये इति। तत्प्रकारमाह। तत्रार्थ्येवेति। अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे गृहीतं प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाद्येवापलपतीति स एवापलापवादीत्यर्थः। भावित इति। पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः। दण्डं दण्डमेव। अन्यस्य देयस्याभावात्। मिथ्या-भियोगीति। मिथ्यावादीत्यर्थः। इतिहेतौ, मिथ्यावादित्वेने-त्यर्थः। द्विगुणमिति। प्रकृतधनेत्यादिः। धनं दण्डरूपमव-शिष्टम्। तुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह। संप्रेति। दण्डा-भावेति। निह्नवाभावात्। तदीयं तु देयत्वेनाभ्युपगतमेवेति भावः।

२। विशेषमाह। एतच्चेति। निह्नवे भावितो दद्यादित्येत-दित्यर्थः। पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च। तत्र सधनेष्वाह। पदान्तेति। सधनेष्वित्यर्थः। तत्र तर्वेति। एवं च विशिष्य विधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादप्रवृत्तिरिति भावः। अधनेष्वाह। अधनेति। वाग्दण्डपारुष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसम-

दण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चासम्भवाच्चेत्यर्थः। उपसंहरति। **न सर्वेति**। अत इत्यादिः। यद्वा एवव्यवच्छेद्यमाह। **न सर्वेति**। मनूक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वमपि न। तत्रापि "राज्ञा ऽधमर्णिक" इत्यनेन विशिष्य दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पाङ्गीकारे तु तदसर्वविषयता ऽपि अस्य स्यादितीदं व्यवस्थापनमयुक्तमत आह। **राज्ञेति**। तत् प्रकरणात्प्रतिपन्नार्थसाधनविषयम्, इदं तु तदभावादप्रतिपन्नार्थसाधनविषयमिति न कोऽपि दोष इत्यर्थः।

३। ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वादुत्तरार्धोक्तस्य विधानं सम्भवतीत्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वार्धस्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसम्भवादृणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापनमयुक्तमत आह। **यद्वेति**। शब्दमर्यादया तथा प्रतीत्यभावादाह। **कथमिति**। अत एव सामान्यशब्देन व्याचष्टे। **अभियोगस्येति**। **तत्सममिति**। व्यवहारतुल्यमित्यर्थः। यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति अन्यस्तु विरुद्धत्वादिसदृश इति भावस्तदाह। **तत्र तत्र प्रतीति**। धनमित्यग्रिमेणास्यान्वयः। एवः कुतो लब्ध इत्यत आह। **चशब्द इति**। मूलवचनस्य इत्यर्थः। अत्र पक्षे पूर्वार्धे एकस्यैव वाक्यार्थस्य सत्त्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन समुच्चयाभावात्तदर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वात् तदर्थकत्वमिति भावः।

४। योग्यतया धनशब्दार्थमाह। **दण्डमिति**। **इत्यनुवाद इति**। शङ्ख्यादिकया तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्य विहितत्वेन

प्राप्तत्वाद्विध्यसंभवेन पूर्वार्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः। वैयर्थ्यं तु अस्य न, तत्रैवोत्तरार्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति भावः। तदेव तथैवाह। अथेति। तत्समभित्यस्यानुषङ्गेणानुवादमाह। प्रतीति। शम्बदाह। दण्डमिति। विधेयमाह। द्विगुणमिति। द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः। पूर्ववदाह। अस्यापीति ॥ ११ ॥

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं च *तच्चेत्यादिना वक्तुमव्यहितसङ्गत्यभावाद् व्यवहितसङ्गतिमाह। ततो ऽर्थेति। स्तेयपारुष्ययोर्गवादेश्च द्वन्द्वं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारद्वन्द्वः। अत एवार्थमात्रमाह। साहसमित्यादि। विषेति। बहुव्रीहिः। शम्बदाह। वाग्दण्डेति। प्रागनुक्तत्वादाह। वस्त्रेति। तदभावेऽन्यत्र बाधाभावादाह। दोग्ध्रीति। विनिगमनाविरहादाह। प्राणेति। प्रागुक्तनिमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र प्राणनाशो ग्राह्यः। अत एव सामान्येनाह। द्वन्द्वेति। विनिगमकाभावादाह। कुलेति। उभयत्र निमित्ते आह। चारित्रेति। विरुद्धभाषणं नार्थ इत्याह। उत्तरमिति। शम्बदाह। अर्थीति। पूर्वान्वयीदम्। स्मृत इत्यस्यार्थः उक्त इति। अतोऽन्यथेत्यनेन नारदीयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१। अथाधिमोपयुक्तमाह। दुष्टेति। हीनवादिप्रसङ्गात्पूर्वचारम्भेऽवतरणे उक्तस्य तस्मात्रस्येत्यर्थः। स परिकीर्त्तित इत्यन्तेनेति भावः। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्पाठक्रमादार्थक्रमो

---

* तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेत्यादिना अस्मिन्नेव प्रकरणे द्वाविंशे श्लोके इत्यर्थः।

Digitized by Google

बलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे। **मनो वागिति**। यद्विमनसेति श्रौतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः। सर्वं वाक्यमिति न्याये-नोक्तिसामर्थ्येन चाह। **स्वभावादेवेति**। दोषस्वभावादेवेत्यर्थः। तेनाज्ञस्वभावनिरासः। तद्व्यावर्त्यमाह। **न भयादीति**। आदिना क्रोधादिपरिग्रहः। भावे क्तिमित्याह। **विकारमिति**। लिङर्थो न विवक्षित इत्याह। **याति गच्छतीति**। *गच्छति यातीत्यर्थः। अत एव स इत्युक्तम्। तस्यार्थमाह। **असाविति**। **वा** चार्थे। तथा च श्लोके ऽथवेत्यन्वयेनाथचेत्यर्थो बोध्यः। एकदेशसंग्रहाय तत्तात्पर्यार्थमाह। **न क्वचिदिति**। ननु मनोवाक्कायकर्मभि-रित्युपदेशाद्देशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शन-मयुक्तम्। न च सान्निध्यात् व्युत्क्रमेणैवान्वयो ऽभिमतः एतदर्थमेव तथोक्तमिति वाच्यम्। तथौष्ठावित्यनेन कायविकारेण व्यवहित-त्वात्तस्यैवान्ते उक्तेः। अत एव व्याख्याता यथावस्थितमेव व्याख्यात-मिति चेन्न। तदुद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वव्याप्यत्वेनाव्यस्यात्यन्त-स्थूलत्वेन स्थूलतमप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात्। एवं सति तथौष्ठावित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रैव वक्तव्यत्वेन, अन्ते भेदेन तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थेति बोध्यम्। **पर्यन्तौ** प्रान्तौ। योग्यतया आह। **जिह्वेति**। **इतीति**। उभय-मित्यर्थः। अत एव समुच्चायकस्तो मूले। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तृतीयस्तः परीति वाक्ये योज्यः। अविनिगमकत्वादाह। **कृष्णेति**।

---

* श्लोके विकृतिं गच्छेदिति सत्त्वेन लिङर्थाविवक्षायां तस्य गच्छ-तीति पूर्वं विवरणं प्रदर्श्य ततः यातीति प्रदर्शनीयमिति भावः।

एतीत्यस्य व्याख्या गच्छतीति । वाक्यस्य वास्तवघोषणासम्भवादाह । सगद्गदेति । अत एव स्खलदित्यन्यथा व्याचष्टे । व्यत्यस्तमिति । पूर्वपरेति । इदमुपलक्षणं देशादिविरुद्धस्यापि । असकृदुक्तौ तथात्वनिराशायाह । बह्विति । भाषते भाषते च । वाक्चक्षु-रिति समाहारद्वन्द्वः । तदर्थमाह । परोक्तामिति । पूजाप्रकार-भेदमाह । प्रतिवचनेत्यादि । अस्य स्वतो विकृतित्वाभावादाह । विकृतेर्लिङ्गमिति । तथा चारोपितं तत्त्वमिति न प्रागुक्तासङ्गतिः । उक्तहेतोरेवान्ते व्याचष्टे । तथेति । वैवर्ण्यादिवदित्यर्थः । अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह । एतच्चेति । स्वाभाविकेति । जन्मस्वभावकृतेत्यर्थः । विवेकस्य भेदस्य । निमित्तमिति । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिदं विशद-यति । न हीति । लिङ्गात् यत्किञ्चिद्विकारात् । न परेति । तथा च तत्संभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यमस्य वचनस्य, न प्रागुक्त-वक्ष्यमाणदण्डादिप्रतिपादने । तद्रीत्या ईदृशस्थलेऽपि तथा प्रसङ्गो ऽन्यथा स्यादिति तन्निवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दुष्टः संभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ । अत एवाग्रे पुनः प्राग्वदेव सविशेषमुक्तमित्याह । किं चेति । साधकस्य सन्देहाभावाद्यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपन्नस्थले दोषाभावस्य “प्रपन्नं साधयन्नर्थ”मित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अधम-र्णेति । स्वतन्त्र इत्यस्य व्याख्या साधनेति । लेख्यादीत्यर्थः । अत एव तत्र उपायमाह । आसेधादीति । आद्यपादोक्तं प्रासङ्गिकं न तु प्रकृतसङ्गतमिति सूचयितुं भवतीति शेषेण भेदेन

Digitized by Google

व्याख्यायायिमं इयं प्रकृतसङ्गतं सह व्याचष्टे। यस्येत्यादि। अप्रति-पत्त्यादौ दोषाभावादाह। संप्रतीति। अर्थमिति शेषः। उभयत्र लिङ्गार्थाविवक्षया आह। पलायते इति। एवमग्रेऽपि। अभियोगं विना आह्वानासंभवादाह। अभियुक्त इति। अन्यत्र दोषाभावादाह। सदसीति। तुर्यपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह। सोऽपीति। द्विविधोऽपीत्यर्थः। अत एवाह। स्मृत इति। उभयत्रेति भावः। सम्बध्यते इति। एते त्रयो न केवलं दुष्टा अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना दण्ड्याश्चेति समुदायार्थः।

२। इदमेव आद्यानुरोधेनाग्रेऽपि उभयोक्तिस्वारस्येन विशद-यति। अभीति। यदि हीनत्वमुक्तदुष्टत्वरूपं भवेत्तर्हि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे हीनपदोक्तिरनर्थिकाऽतस्तद्दर्थाद्धीनत्वपरिज्ञानेत्यर्थः। माचे-त्यनेन दण्डव्यवच्छेदः। एवेन दुष्टत्वव्यवच्छेदः। तथा च संभवत्येक-रूपे वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुषङ्गा-त्तस्यापि समुच्चयो बोध्यः॥ १६॥

उत्तरसङ्गतिं व्यवहितेन कथयन् तदवतरणमाह। अथेति। द्वितीयः प्रत्यर्थीति भ्रमनिरासायाह। भाषेति। तयोर्युगपत्संभव-मुपपादयति। तद्यथेत्यादि प्राप्तावित्यन्तेन। देशान्तर-मिति। कार्यवशात् सकुटुम्ब इत्यादिः। युगपदिति। दैववशात्। धर्मेति। धर्मस्थानमित्यर्थः। तच्च तयोर्मध्ये। क्रिया साधनम्।

१। षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह। उभयोरिति। सत्सु इत्यस्य व्याख्या संभवत्स्विति। सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय

प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे । **साक्षिण इति । न पुनरिति ।** तावताऽपि निर्णयासंभवादिति भावः । योग्यं प्रेषमाह । **प्रष्टव्या इति ।**

२ । उत्तरार्धार्थमाह । **यदा त्विति । अन्यः** उक्तपूर्ववादिभिन्नः । **अनेन** प्राङ्न्यायेन । **असाध्येति ।** अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य-निराकृतत्वादिति भावः । अनुषङ्गादिना ऽऽह । **साक्षीति ।**

३ । जीर्णोक्तव्याख्यानान्तरं खण्डयितुमुत्कर्षयति । **इद-मेवेति ।** यत्र द्वावपि भाषावादिनौ तद्विषयतया स्वयं कृत-मित्यर्थः । यत्तु उत्तरपक्षादेवार्थिप्रत्यर्थिभेदेनावेदनक्रमेण पूर्व-वादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित् । तत् खण्डयति । **मिथ्योत्तरे इति ।** मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति प्रागुक्तत्वात् । **कारणोक्तौ त्विति ।** तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः सम्पन्न इत्याह । **पूर्वेति । प्रतिज्ञातार्थेति ।** अर्थ्यंत इत्यर्थः साध्यं स यस्यास्तीत्यर्थो साध्यवान् । एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवानिति यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्थस्य प्राक् तत्रैवोक्त-त्वादिति भावः ।

४ । अत्र विरोधमपि सूचयन् स्मृत्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह । **पूर्वेति ।** एतेन द्वितीयव्यवच्छेदः । **स्पष्टीकृतं** स्पष्टीकृतं च । **मिथ्या** मिथ्योत्तरे । **प्राङ्न्यायेति ।** पूर्वन्यायकरण-निश्चये इत्यर्थः । **जयपत्रं** तत्प्रदर्शनम् । तथा च प्रतिवादिन्येव क्रियेति भावः । शुद्धप्राङ्न्यायविषयमिदमिति स्पष्टमेव । **अर्थे**

Digitized by Google

एकार्थविषये। पूर्वपक्ष इति। पूर्वं च काले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेतीत्यर्थः। उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदर्थः। अत एव न न्यूनता प्रकृतैकवाक्यता च। अत्रार्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम्। साधकान्तरमप्युक्तार्थं ध्वनयन्नत एवाह। एतस्य चेति। पूर्वेति। प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयकेत्यर्थः। सर्वेत्यपपाठ इति केचित्। सर्वेति पाठे प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः॥ १७॥

१। व्यवहारे ऽपरमपि विशेषं मूलकृदाह। अपि चेति। चेदर्थमाह। यदीति। विवादो न प्रसिद्ध इत्याह। व्यवेति। पारिभाषिकपणग्रहणे न्यूनतापत्तेराह। पणनमिति। व्यवहरणमित्यर्थः। लोकसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्द्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत्। तत्रेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्सेति। वक्ष्यमाणस्य विशेषविषयत्वादाह। पूर्वोक्तमिति। प्रकृतार्थसममिति निरूढे भावित इत्यचोक्तमित्यर्थः। सपणमित्यपपाठसूचनाय स्वपणमित्यस्यार्थः स्वकृतं पणमिति। अत एव योग्यतया शेषमाह। राज्ञे इति। प्राड्विवाकादिरिति शेषः। न्यूनाधिकत्वनिरासायाह। विवादेति। राज्ञेत्युपलक्षणमन्यस्यापि। इदमुभयकृतसमपणविषयकमेवेति भ्रमो न कार्यः। तत्रैव गमकाभावात्। किं त्वन्यतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तद्विषयकमपीति।

२। अनेन स्वपदघटितेन सूचितमेव विशेषमाह। यत्र पुनरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन। पुनस्त्वर्थे। तत्रापीति। निमित्तसत्त्वादप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति भावः। दण्डं दण्डमेव। अत एवाह। न पणमिति। तत्र सपणत्वेनाभावादिति भावस्तदाह। सपणं

चेतीति। परेति। अन्यतरस्येति भावः। एतेनान्यतरव्यवच्छेदः इष्टस्तु वर्त्तत एवेति भावः। चेत्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह। सपण इति॥ १८॥

१। व्यवहारे विशेषान्तरमाह मूलकृत्। किं चेति। न प्रसिद्ध-मस्य तदित्याह। प्रमादेति। भूतार्थो वस्त्विति। नयेदिति। कार्यः। अन्तमिति शेषः। क्वचित्तथा पाठ एव। तस्यावश्यकत्वमु-त्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयति। यस्मादिति। अनभिहितमिति। अर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरेणेति शेषः। हीयमान-पापयोगाच्चेति करणतृतीयान्तात्तसिरित्याह। व्यवहारेणेति। अस्यार्थं पूरयति। साक्ष्यादिभिरिति। तथा च साक्ष्यादिभिः क्रियमाणेन व्यवहारेण तद्धीयते इत्यर्थः। एतेन भूतमपि वस्तु-तत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सद् व्यवहारतो हीयते इत्यन्यथ इति व्याख्यानमपास्तम्। भ्रममूलकत्वात्। साकाङ्क्षत्वादाह। तस्मादिति। अस्य तात्पर्यार्थमाह। यथेति। तत्फलमाह। तथेति। निर्णय इति। यथार्थनिर्णय इत्यर्थः।

२। अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह। अथेति। पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वादाह। इत्यनुकल्प इति। स्पष्टमस्येतो ऽप्रतीतेरव मानं नारदमाह। यथोक्तमिति। भूतेति। भूतच्छले अनुसरति तच्छीलत्वात् द्विप्रकार इत्यर्थः। संयुक्तं प्रेति। युक्तं यदिति पाठान्तरम्। अत्रानुक्तं प्रागुक्त्यनुरोधेनाह। तत्रेति। नन्वस्यापि मुख्यत्वं कुतो नात आह। साक्षीति। व्यभिचारेति। अयथार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः॥ १९॥

Digitized by Google

१। तावन्मात्रस्योदाहरणत्वात् पादत्रयस्यैकं सशेषमर्थमाह । **नैकमिति** । नञ्शब्देन समासः । अत एवाह । **अनेकमिति** । लिखितमित्यस्य व्याख्या **अभियुक्तमिति** । प्रतिज्ञाकाले ऽर्थिना ऽभियोगत्वेनाभिहितमित्यर्थः । निह्नुते इत्यत्र कर्मत्वेनान्वयोऽस्य । अग्रे सर्वपदोक्तेः सामान्येनोक्तस्य स्वारस्यादाह । **सर्वमेवेति** । एकदेशेति सुप्सुपेति सप्तमीसमास इत्याह । **एकदेशे इति** । पूर्वोक्तार्थैकदेशहिरण्यविषये इत्यर्थः । सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह । **रजताद्यर्थमिति** । अनतिप्रसङ्गायाह । **पूर्वेति** । तुर्यपादार्थं सप्रतीकमाह । **न ग्राह्य इति** । निष्ठात्वं पूर्वमित्यस्यार्थो **भाषेति** । तच्छ्रवणस्य दुष्परिहरत्वादाह । **न दापयितव्य इति** । एवमंशद्वयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्यन्वयो, ऽनभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकश्च दर्शितो यतोऽतो-ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दृढीकृतमिति तदुदाहरणत्वमस्येत्यर्थः ।

२। विशेषमाह । **एतच्चेति** । किं तु युक्तिसिद्धमपीति भावः । पर्यवसितमाह । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **तर्का-परेति** । प्रत्ययो ज्ञानम् । तर्कज्ञानस्य नामान्तरं संभावनेति । एवं च तर्कापरनामिका या संभावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं तत्सहकृताभिह्नुते इति **योगीश्वरवचनादित्यर्थः** । एतदुक्तिफल-माह । **एवं चेति** । अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः । **तर्केति** । तयोरन्वित्यर्थः ।

२। अत्र मानमाह । **तथा चेति** । उपसंहरतीत्यत्रान्वयः ।

Digitized by Google

न्यायाधीति । न्यायस्थाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युह्य निश्चित्य । ऊह्यते रूपम् । यस्मिन्विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं गमयेदित्यर्थः । यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा तथा गमयेदित्यर्थः । एवं सति तर्केणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं परिहर्तुं प्रक्रमते । **न चैकेति** । यथा भाषासमये ऽनिवेद्य पश्चाद्धीयमानोऽर्थो नादर्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी नादर्त्तव्य इति तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादचयार्थो ऽस्तु किमिति सर्वं दाप्य इत्यर्थं इति भावः । **एकदेशेति** । यत्र वचनं नास्ति तत्र तद्दृष्टान्तमूलस्तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचनसत्त्वात्तथा तर्कासंभवेऽप्येवमेव तर्कसंभवेन तदर्थतया वचनं सफलम् इति भावः ।

४ । एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति । **यस्त्विति** । **योगेऽपीति** । तेषां मध्ये इति शेषः । साक्षिभिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः संभवात् । उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि । **एवेनाधिकांशव्यवच्छेदः** । **असौ धनी** । **पित्रेति** । तत्कृतेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **तत्र हीति** । **न भवतीति** । ऋणस्यान्यकृततलेनाज्ञानस्यापि तत्र संभवेनापलापाभावादिति भावः । **इतिः हेतौ** । **क्वचित्** क्वापि । अज्ञानसंभवात् । तदेवाह । **निह्नवेति** । अत एव संशयाभावादाह । **अपेक्षितेति** । वचनं तु इदं कर्तृसामान्यविषयमुक्तकात्यायनवचनं तु विशेषशास्त्रस्य निह्नुते इत्यस्य विषयम् । निह्नवोत्तरं ज्ञात्वा ऽपलापो निह्नवस्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य परित्यज्याज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्त्तते इत्यर्थः । तथाच सामान्यविशेषशास्त्रयोरनयोरुत्सर्गापवादव्यवस्थेति भावः ।

Digitized by Google

५। विरोधान्तरं परिहरति। नन्विति। ऋणादिषु। ऋणादानादिषु। स्थिरेति। लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरत्वं, तदपि नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः। निश्चितमिति क्रियाविशेषणम्। योगे सतीति शेषः। साक्षीति। तेषां मध्ये इत्यादिः। एकेति। ऊने इत्यर्थः। प्रोक्ते इत्यस्यार्थो भाविते इति। अधिके इति। उक्तसर्वापेक्षयेत्यादिः। सामान्योक्तं साध्यमित्यस्य साध्यत्वावच्छिन्नमित्यर्थस्तत्फलितमाह। सर्वमेवेति। तथा सति सर्वसाध्यासिद्धत्वे सति। सिद्धिः मूलतात्पर्यविषयभूता। अभावितैकदेशेति। एकदेशान्तरेत्यर्थः। लिखितेति।· सुवर्णादित्रयं गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतं मिथ्यैतदिति निह्नवे कृते सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे सुवर्णादि धान्यं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि साध्यं न सिध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम्। निह्नुते इति वचनं तु उक्तरीत्या ऽभियोगे निह्नवे च कृते सुवर्णग्रहणसाक्षिणः सन्तीत्युक्ते तैस्तावन्मात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति न विरोधो मिथ इति भावः। तस्य कात्यायनवचनस्य। नन्वेवं तादृशे किं व्यवहारो नैवात आह! तत्रापीति। तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः। नियमादिति। आरब्धस्यान्तगमनमिति न्यायेन प्राप्तस्य तस्य विधानेन नियामकत्वं तस्येति भावः। स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह। साहसादीत्विति।

उद्दिष्टैः कथितैः। उपदिष्टैरिति पाठान्तरम्। एवं साधिते व्यवस्थान्तरसंवादमप्याह। कात्यायनेति। तदेव वचनमाह। साध्यार्थांशेऽपीति। स्त्रीसंग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्त्वानेकसाध्यसाधनतयाऽभिहितैस्साक्षिभिः साध्यार्थजातस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत्सिध्येदित्यर्थः। तथा चोक्तव्यवस्था निर्व्यूढेति सिद्धम्॥ २०॥

१। वक्ष्यमाणश्लोकस्य तदाक्षेपनिरासकत्वमिति तमाक्षिपति। नन्विति। तच्च तथा सति। अप्रामाण्यं तदेव। एवव्यवच्छेद्यमेवाह। विषयेति। परस्परतः परस्परम्। परीति। अविरोधे संभवति विरोधो न न्याय्य इति भावः। आदिना विकल्पपरिग्रहः। अत एवापिमादिना तुल्यार्थोऽस्त्विति न्यायस्य सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बलवदित्यस्य च परिग्रहः। उत्सर्गेति। सामान्यस्य विशेषो बाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तन्त्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह। व्यवहारादिति। प्रकृतव्यवहारभ्रमनिरासाय तदर्थमाह। इहेति। तत्स्वरूपमाह। अन्वयेति। एतौ च साफल्यासाफल्याभ्यामुपपाद्यौ। समाधितात्पर्यार्थमाह। अतश्चेति। एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः। नेदं प्रकृतमात्रविषयमपि तु सार्वत्रिकमित्याह। एवमिति। आदिना प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण योज्यमिति परिगृह्यते।

२। एवम् उक्तप्रकारस्य। धर्मशास्त्रेति। एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थ-

योर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः । नाचौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्तच्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेव तयोस्तच्चिन्तेति एकविषयतया विरोधसम्भवात्तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः । अर्थार्थमाह । **अर्थेति** । अत एवाह । **स्मृत्योरिति** । स्थितिरित्यस्य व्याख्या **मर्यादेति** । **यद्यपीति** । इह शार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न तच्चिन्तनं युक्तमिति भावः । **प्रमेयस्येति** । न तद्विशेषात्तच्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य षड्विधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीतिलक्षणस्यामुख्यतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयगतविशेषसंभवात्तच्चिन्ता युक्तैवेति भावः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । **धर्मस्य चेति** । **शास्त्रादौ** आचाराध्यायस्यादौ । वचनार्थमुपसंहरति । **तस्मादिति** ।

३ । उदाहरणाभावप्रयुक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते । **किमत्रोदाहरणमिति** । अन्योक्तमुदाहरणमनूद्य खण्डयति । **न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन** । अत्र, इति न तावदादौ उदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः । अदोषत्वे हेतुमाह । **प्रच्छन्नमिति** । यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः । तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादिना हन्तृत्वादिति न दोष इति भावः । अत एव मन्युरकार्षीदिति श्रुतिः सङ्गच्छते । **मनुमुक्त्वा स्मृत्यन्तर-**

Digitized by Google

माह । तथेति । वेदान्तगमपीत्यर्थः । अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम् । तेन तादृशब्राह्मणवधेन । मनुमेवाह । इयमिति । अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं पूर्वतना विशुद्धिः कथितेत्यर्थः । तत्र अनुदाहरणत्वे हेतुमाह । अनयोरिति । यत इत्यादिः । गुरुं वेत्यादेरर्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात्तच्चिन्ताया असंभवेन नोदाहरणत्वमित्यर्थः ।

४ । तदेवाह । तथाहीत्यादि । शास्त्रमिति । मनूक्तिरेवेयम् । इत्युक्तमिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः । इत्युक्तेति पाठे तु न शेषोपयोगः । उपक्रम्येति ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ।

इति मध्ये उक्तम् । इति इत्यनेन । अस्य व्याख्यानमाह । आत्मरक्षणे इति । बहुवचनादाद्यर्थलाभ इत्याह । दक्षिणादीनामिति । अत एव सामान्येनार्थमाह । यज्ञोपेति । परित्राणे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह । रक्षणे इति । सङ्गरे इत्यस्यार्थमाह । युद्धेचेति । तस्यात्रे ऽन्वयो ऽनेन सूचितः । एवं प्रागपि स्त्रीविप्रेत्याद्यर्थमाह । स्त्रीति । धर्मेणेत्यस्यार्थः । अकूटेति । न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह । न दण्डेति । इतीति । इत्यर्थकमुक्तेत्यर्थः । इममर्थमेवाह । गुरुमिति । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाह । गुर्वादीनिति । तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिभिन्नानामीदृशस्थले हननं प्रशस्तमिति स्तूयते । अतः स्तावकत्वेनार्थवादत्वमिति भावः । नन्वेतत् गुर्वादिहननविधायकमेवास्तु तदसंभवे एव तत्त्वाङ्गीकारात् अत एवाह । वाशब्देति । स्मृत्यन्तरे ऽप्येव-

Digitized by Google

मित्याह । अपि वेदान्तगमिति । अयं भावः । यथा लोके ऽयं पिशाचो ऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोऽपि भवत्विति उत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यं तथा ऽत्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति नहि शिष्ट-वाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्, तथा वेदेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"ति "प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताः" "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न" इत्यादौ वैशब्दवाशब्दापिशब्दादीनां विधिशक्तिप्रति-बन्धकत्वस्य दर्शनात्प्रकृतेऽपि वाऽपिशब्दाभ्यां नहि विधिशक्तेः प्रतिबद्ध-त्वाच्च गुर्वादिहननविधिः । वस्तुतस्तु अपि वेदान्तगमित्यादौ संभा-वनाविषयतया क्रियागतमौचित्यमपिद्योत्यम् । संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः । स्पष्टं चेदं मञ्जूषाया-मिति बोध्यम् । अतश्च गुर्वादिविषये एकत्र गुरुं वेत्यादिवचन-जातेन हननविधेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तविधेरियं विप्राद्धिरित्यने-नाप्राप्तत्वादनयोरेकविषयत्वाभावान्मिथो विरोधाभावात्कथं तदुदा-हरणत्वमिति ।

५ । वचनविरुद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह । नाततायीति आचार्यं चेति च । आभ्यां हि ब्राह्मणाचार्यादिभिन्नानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः । ननु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्याद्युपादानं प्रदर्शन-मात्रतात्पर्यकम् । तथा च हिंसामात्रनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं येन गुरुमित्यस्यैतद्वचन-विरोधः स्यादत आह । आचार्यादीनामिति । हिंसेति ।

Digitized by Google

विशेषेण हिंसानिषेधेनेत्यर्थः। अन्यथा तेषामुपादानमफलमेव स्यादिति भावः। इदम् आचार्यं चेत्येतत्। हिंसेति। हिंसा-मात्रनिषेधस्येत्यर्थः। तत्सामान्यनिषेधस्येति यावत्। सामान्येति। न हिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः। तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादस्मिन्वचने आचार्याद्युक्तेः स्वार्थविवक्षा-कारणाभावाद्धिंसाविशेषनिषेधेनैवैतद्वचनं सफलम्। सामान्यनिषेध-परत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात्पुनरुक्तेर्निष्फलत्वं स्यात् इति भावः।

६। नन्वेवमाचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याचार्यादीनां हिंसा-निषेधप्रतिपादनान्नाततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायि-हिंसाया दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनयोर्वचनयो-र्मिथो विरोधापत्तिरेवात आह। नाततायीति। तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति भावः। तदन्यविषयत्वमेव द्रढयन् तत्र हेतुमाह। यत इति। सामान्येनाततायिनो दर्शिता इत्य-त्रान्वयः।

७। मात्स्ये तु अधिका अपि आततायिन उक्ताः,—

गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वा ऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥
गृहक्षेत्राभिहर्त्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः।
अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः॥

Digitized by Google

अभिचाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरमाह । तथेति । असिविषाग्नीनां द्वन्द्वं तस्योद्यतशब्देन बहुव्रीहिः । शापोद्यतेत्यत्र बहुव्रीहिद्वयम् । आद्ये आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आथर्वणेन तद्वेदप्रतिपादिताभिचारिककर्मणा । पिशुनः सूचकः । दर्शिता इति । अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनैवोल्लेखान्नाततायीत्यादिसामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादिविशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तते इति भावः ।

८ । ननु एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादाद्यदि तेषां हननं स्यात्तदा तस्य प्रामादिकत्वात् किं हन्तुर्दोषाभाव एवेति चेन्नेत्याह । अतश्चेति । यदि विपद्येरन् मृत्युं प्राप्नुयुः । तस्मात् तदुदाहरणासंभवात् ।

९ । स्वाभिमतमुदाहरणमाह । तदुच्यते इति । हिरण्येति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । प्रागुक्तमौल्यमाह । धर्मशास्त्रेति । चतुष्पादिति । तस्य तत्त्वं च प्रागेव प्रतिपादितम् । विषयेति । न भवतीत्यर्थः । अत्र मानमाह । अत एवेति । यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः । दर्शितमित्यत्रान्वयः । धर्मेति । धर्मार्थयोः सन्निपाते एकत्र तच्छास्त्रयोः प्रसक्ते ऽर्थशास्त्रत्याहिण इत्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । गुरुत्वमेव दर्शयति । एतदिति । इति इत्यनेन । पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

Digitized by Google

१ । अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह । **ततो ऽर्थीति** । **अपेक्षितः** आकाङ्क्षितः । प्रमितिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह । **प्रमीयते इति** । साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावात् । द्राष्यः सर्वमिति विषये वस्तुनो ऽन्यथात्वे परम्परयाऽपि तदभावादाह । **परीति** । भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयः परिच्छेदः । कीर्त्तितमित्यत्र शेषमाह । **महर्षिभिरिति** । पूर्वोत्तरतदुक्त्यनुरोधेनाचानुक्रमण्याह । **तत्रेति** । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । **उक्तेति** । पूर्वाध्यायान्ते

दत्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

इत्यादिना इति भावः । **वक्ष्यमाणेति** । अत्रैवाध्याये लेख्यप्रकरणेत्यादिना यः कश्चिदित्यादिना इति भावः । भोजनस्य साधनस्य च व्यवच्छेदायाह । **उपभोग इति** । **वक्ष्यमाणस्वरूपेति** । स्वरूपं च प्रकारश्च तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषामित्यर्थः । तत्र प्रकारो भेदः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिणः इत्येवमादिः ।

२ । ननु प्रत्यक्षाद्यष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति द्वयोः कथं त्रित्वसंभवेऽपि भुक्तेर्न तदन्तर्भाव इति कथं तत्त्वमित्याशयेनाह । **नन्विति** । लिप्यादिर्न शब्दः स च नित्य इत्याशयेनाह । **शब्दाभिव्यक्तीति** । लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतस्तेषामतत्त्वेऽपि तत्त्वात्तत्त्वमिति भावः । तस्या अपि तदन्तर्भावमाह । **भुक्तिरिति** । प्रमाणमेवेत्यन्वयः । **कैश्चिदिति** । आसेधरहितत्वादिविशेषणैरित्यर्थः । **अव्यभिचारादिति** ।

Digitized by Google

अनेनानुमितिसामग्री उक्ता। यथासंख्यमत्रान्वयः। कल्पयन्तीति। अचलप्रकृतिकम्। चेत्रादिकम्। अस्य क्रयादिप्राप्तम् आसेधरहितत्वे सति चिरकालोपभुक्तत्वात् तदीयग्टहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः। तादृशी भुक्तिः स्वत्वोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्बोध्या। एवं क्रयादौ सिद्धे स्वामी रिक्थेत्यादिवचनोपात्तैर्नियतकारकहेतुभिः स्वत्वं सिद्धं भवति।

३। उत्तरार्द्धार्थमाह। एषामिति। मध्ये इति शेषः। अयथान्तर्भावेण समास इत्याह। अन्यतमस्याप्यभावे इति। अपिना भयादिसमुच्चयः। वक्ष्येति। प्राग्वत्। तेषां तत्त्वं न ऐच्छिकं किं तु व्यवस्थितमित्याह। ज्ञातीति। प्रमाणमित्यस्यानेनापि सम्बन्ध इत्याह। प्रमाणमिति। उक्तरीत्या महर्षिभिरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथाश्रुतप्रतीयमानो न तदर्थः किं तु तदभावनिर्णये सत्येव तदवसर इतीत्याह। मानुषेति। अत्र गमकमिदमेवोपस्थितमाह। अस्मादिति। अन्यथा एषामन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव। ग्राह्यमिति शेषः। तेन प्रामाण्यमित्यनेनावगम्यते इत्यनेन चास्यैवार्थस्याभिमतत्वात्।

४। ननु यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र हेतुमाह। दिव्यस्येति। दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्। दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वात्तथा सत्यानर्थक्यादिति भावः। एतत्फलमाह। अतश्चेति। स्पष्टोऽर्थः। क्रियामित्यस्याग्रे ऽवलम्बते इत्यस्य पूर्वत्रानुषङ्गः।

५। ननु यत्र सर्वसाध्यसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव

प्राप्नोति अथ भेकदेशसाधनभूता मानुषी सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ग्राह्येत्यत आह। यद्यपीति। न दैवमिति। उक्तहेतोरेवेति भावः। उदाहरति। यथेति। इत्यभियोगेति। इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः। ग्रहणे इति। *मूलभूतं द्रव्यं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्या वृद्धिश्च। अभिमतवृद्धिकरूपकशतग्रहणं प्रधानं वा। इत्युक्ते स्वल्पविशेषे। †पूर्वान्वयीदम्। नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह। तत्रैवेति। तदविषयत्वादाह। न्यायेनेति। तद्गीत्येत्यर्थः अपिर्दिव्यसमुच्चये। संख्येति। संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः। व्याप्ता तत्साध्यसाधिका। सर्वसाधिका ग्राह्येति किमु वक्तव्यमित्यपेरर्थः। सा नैव। अत एवाह। न त्विति। वदतां वादिनां मध्ये कस्यचित् इत्यर्थः। दैवी विवदतामिति पाठान्तरम्।

६। एवं स्थिते कात्यायनविरोधं परिहरति। यस्त्विति। गूढेति। कर्मधारयान्मत्वर्थीयः। चस्त्वर्थे। तु इत्येव पाठान्तरम्। प्राप्तं योग्यम्। मानुषासम्भवे एवेति। मानुषासम्भवकृतनियमार्थमिति पाठान्तरम्। नियमस्य परीक्षणस्यादृष्टार्थः।

---

* प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवतीति मिताक्षराख्यप्रधानकदेशपदस्य समस्तस्य प्रधानस्यैकदेश इति विग्रहः। तदनुसारेण व्याचष्टे। मूलभूतमिति। प्रधानमेकदेश इत्यभिप्रायेणाह। अभिमतवृद्धिकेतिसंख्याया वृद्धेश्च आनुषङ्गिकत्वादप्राधान्यम्।　　　ति।

† न दैवमाश्रयणीयमित्यत्र च तस्यान्वयः।　　　ध्यसिद्धि-

प्राग्वदाह। **यद्यपीति**। **साहसे** तदाख्ये विवादे। मानुषासम्भवाय तस्य बलार्धधिकरणानुक्तानि, **अरण्ये इति**। निमित्तान्तरमाह। **न्यासेति**। उपसंहरति। **तस्मादिति**।

७। **अस्य** उक्तौत्सर्गिकस्यार्थस्य। **प्रक्रान्ते इति**। अस्य सर्वत्रान्वयः। अत्र साक्षिदिव्ययोर्विकल्पविधानात्तुल्यार्थानामेव विकल्पात्तदपवादत्वम्। **कात्यायनोक्तिरियमपि**। एवमग्रेऽपि त्रिषु।

८। प्रसङ्गात् मूलानुक्तमन्यदपि किञ्चित्सिद्धान्तभूतमाह। **तथेति**। आदिना भुक्तिसाक्षिणोः परिग्रहः। एवं च तत्रापेक्षिकत्वं नेति भावः। तत्रादौ लेख्यस्याह। **यथेति**। पूगादेरर्थः स्फुटीभविष्यति। **स्थितिर्मर्यादा**। **तस्याः** स्थितेः।

९। भुक्तेराह। **तथेति**। क्रियाशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। **क्रिया** करणम्। **आभोगः** परीणाहः। तेन च परिणाहवदङ्गणादिकं लभ्यते। अर्शआद्यच्। **जलवाहो** जलनिर्गममार्गः। आदिना गेहादिपरिमार्जितरजःपुञ्जप्रक्षेपस्थानावकरादिग्रहणम्। अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वघटितबहुव्रीहिः।

१०। साक्षिणामाह। **तथा दत्तेति**। बहुवचनान्तयोर्द्वन्द्वः दत्तादत्तं विद्यते येषु दत्ताप्रदानिकाख्यविवादपदेषु। दत्ते चेति दत्ते ऽथेति वा पाठान्तरम्। स्वामिभृत्यनिर्णयाख्ये तत्र। **विक्रयेत्यत्रै**नैकं विक्रीयासम्प्रदानाख्ये तत्र। **धनं** मूल्यं, दातुमिति शेषः। तत्र यत्सम्बन्धस्तच्चेत्यर्थः। द्यूते समाह्वयाख्ये च मित्य **समुपस्थिते** प्राप्ते। एतानि च विवादपदान्यग्रे स्फुटीभवि-

Digitized by Google

१ । **उभेति** । वादिप्रतिवाद्युक्तयोः । **बलाबलेति** । प्रागुक्त इत्यर्थः । **कार्ययोः** साध्ययोः । करणरूपार्थनिराशायाह । **क्रियते इति** । तात्पर्यार्थमाह । **उत्तरेति** । प्रमाणेनेति भावः । **सिद्धेऽपीति** । पूर्वप्रमाणेनेति भावः । अस्य लक्ष्यान्तरमाह । **तथेति** । द्वे वृद्धिर्यस्य तत् द्विकं, तदस्मिन्निति कन् । निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरित्येवं प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य स्वकार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेवं परं बलवत् । विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्याया अप्रसरादित्यर्थः । ननु व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं विप्रतिषेधशास्त्रमूलकं दृष्टम्, अणुदित्सूत्रे च भाष्ये उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इति, तद्वदत्र किं मूलमतस्तन्न्यायेनैवोभयत्र बीजमाह । **पश्चादिति** । किं तु तद्बाधेनैव परस्योत्पत्तेरित्यर्थः ।

२ । **एकस्य** निकटे । एवमग्रेऽपि । प्रागुक्तहेतोरत्रासत्त्वमत्र हेतोः सत्त्वं च सूचयन्नाह । **नन्वित्यादिना** । पूर्वबलादेराह । **तदानीमिति** । **न्यायेति** बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा । एकत्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वत्वमेव नास्तीत्ययमेव न्यायः । तत्सिद्धार्थ एव स्फुटत्वायानूद्यतेऽनेन । यद्वाऽनेन तथाऽर्थे बोधिते तद्बलात्तस्य पुनस्तत्र स्वत्वाभावादिति स न्यायो निष्पन्न इति उभयथाऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः ॥ २३ ॥

१ । **भुक्तेः** प्रागुक्तप्रमाणान्तर्गतायाः । **कैश्चिदिति** । आसेधरहितत्वचिरकालत्वादिविशेषणैर्युक्ताया इत्यर्थः । **कार्यान्तरमिति** । पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरसाध्यसिद्धि-

रूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः। अनेन व्यवहिताव्यवहितसङ्गतिरुक्ता। एकदेशिमतेन व्याचष्टे। परेणेति। सम्बन्धे सति दानक्रयादिरूपे परत्वस्यैवाभावादाह। असम्बन्धेनेति। बहुव्रीहिः। असम्बद्धेनेति पाठान्तरम्। कर्माकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेराह। भुज्यमानां भुवमिति। पश्यत इति। वादिन इत्यर्थः। अब्रुवत इति छेदेनाह। अब्रुवत इति। तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तदर्थमाह। मदीयेयमिति। षष्ठीयं तस्या इति। तत्सम्बन्धिन्याः। परेण भुज्यमानाया इत्यर्थः। स्पष्टत्वाय पुनराह। अप्रतीति। स्पष्टत्वायोक्तसहितं विंशतीत्यस्यार्थमाह। अप्रतिरवमिति। अशब्दं यथा तथेत्यर्थः। समस्तपाठो युक्त एव। विंशतिवर्षशब्दस्तदुपभोगे लाक्षणिकः। कृतसम्बन्धेत्यर्थे कालाट्ठञ्। वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिरेवमग्रेऽपि। तत्फलितमाह। भोगनिमित्तेति।

२। अनुपपत्तौ हेतुमाह। न हीत्यादिना। अप्रतिषेधात्स्वामिनः स्वत्वानवगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं तादृशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह। नापीति। स्वत्वमिति। उत्पद्यते इति शेषः। अत्र हेतुमाह। उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति। तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः। क्वचित्समस्तपाठः। यथा धूमस्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न ततस्तदुत्पत्तिरिति भावस्तदाह। प्रमाणेति। ननूपभोगस्य न तत्प्रमाणत्वं मानाभावात् किं तूत्पादकत्वमेवात आह। रिक्थेति। तत्र तस्यापाठात्र तस्य तत्त्वमित्यर्थः।

Digitized by Google

२ । तत्रापाठमेव दर्शयति । **तथाहीति** । **गौतम**वाक्यमाह । **स्वामीति** । रिक्थादिषु पंचसु सत्सु स्वामी भवतीति । सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रतिबन्धो दायो **रिक्थम्** । सप्रतिबन्धो दायः **संविभागः** । **क्रयः** प्रसिद्धः । अरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीततृणकाष्ठादिस्वीकरणं **परिग्रहः** । निध्यादिप्राप्तिः **अधिगमः** । असाधारणकारकहेतूनाह । **ब्राह्मेत्यादिना** । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणमित्यर्थः । वैश्यस्य भोगरूपेण भृतिरूपेण वा यल्लब्धम्, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं, तदधिकमसाधारणं स्वत्वजनकम् । निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ।

४ । ननु एवमपि पश्यत इति वचनमेव तादृशोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते । **न चेदमिति** । **आपत्तिः** प्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । **स्वत्वस्येति** । एकशब्दो मात्रार्थः । विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थे प्रवृत्त्यभावादिति भावः । **एतच्चेति** । तस्य तेषां च लोकसिद्धत्वमित्येतदित्यर्थः ।

५ । नन्वेवमुक्तगौतमवाक्यस्य का गतिरत आह । **गौतमेति** । शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यं नापरिगणितैरपि चौर्यादिभिरिति नियमो ऽदृष्टायेति नियमार्थं न तु स्वत्वादि शास्त्रमात्रसमधिगम्यमित्येवमर्थमित्यर्थः । यद्वा तैः स्वत्वमेव नास्वत्वमिति तथा नियमः ।

६ । स्मृतिविरोधरूपं दोषमप्याह । **अपि चेति** । द्वौ ब्राह्मणा-

Digitized by Google

विनिवत् बलमीति प्रयोगः। **विरुध्यते इति।** अनागमोप-भोगेन स्वत्वोत्पत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम्। विहितस्तु दण्डः। अत एतद्वचनविरोधादपि न स्वत्वं तादृशोपभोगादुत्पद्यते इत्यर्थः।

७। ननु सति विरोधे तादृशोपभोगात्स्वत्वानुत्पत्तिः स एव नेत्याशयेनाह। **न चेति।** स्वाम्यसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्य इति तदर्थः। **पश्यत इति।** स्वामिनः समक्षमनासेधोपभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्धानिर्भवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यते इति तदर्थः। एवं च परोक्षत्वा-परोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन न मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति भावः। प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेरत्र हेतुमाह। **अनागममिति।** उक्तविशेषं विना सामान्येन तादृशोपभोक्तुर्दण्डनिर्देशान्न तथा व्यवस्था युक्तेति भावः।

८। ननु तत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्त्या एतदन्यपरत्वं तस्येति युक्तैव व्यवस्था ऽत आह। **नोपेति।** उपभोगमात्रवशा-देव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः। तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रात् स्वत्वहानिस्तदुत्पत्तिश्च। यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि सामान्येनैतद्वचनविरोध इति भावः। नन्विदमपि परोक्षभोगविष-यकमेवास्तामुक्तवचनैकवाक्यतया अत आह। **समक्षेति। चो ऽन्ते** योज्यः। अनासेधेन स्वत्वानपगम उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तिश्चेति प्रागुक्तरीत्या हानिकारणाभाव इति भावः। तस्मादेतदनुपपत्ति-स्तदवस्थेति सिद्धम्।

Digitized by Google

९ । नन्वेवं मा ऽस्त्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्याह । **न चैतन्मन्तव्यमिति** । इतीत्यन्तेन वक्ष्यमाणमित्यर्थः । **प्राबल्येति** । आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत्पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला, धने तु दशवर्षोपभोगसहितेति, ईदृशस्थले आध्यादिष्वप्युत्तरैव क्रिया ग्राह्येत्येवार्थ इत्यर्थः । अत्र क्रिया करणम् । भूमौ विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकमेव प्रबलं, ततो ऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत्प्रबलमिति व्यवस्थेति भावः । हेतुमाह । **यत इति** । **तेषु** आध्यादिषु । उत्तरक्रियाया एव वस्तुतोऽभावात्पूर्वक्रियाऽपेक्षया प्राबल्यं न संभवति । सति हि धर्मिणि धर्मचिन्तनमिति भावः । तत्राह । **स्वमेव हीति** । स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **न चेति** । न हीत्यर्थः । **वा** चार्थे । प्रतिग्रहांशे युक्त्यन्तरमप्याह । **अस्वस्येति** ।

१० । अभ्युपेत्य एवं सति **याज्ञवल्क्यस्य** पूर्वापरविरोधादानर्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह । **तथेति** । अस्य श्लोकस्थेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । **अपवादः** अपवादत्वम् । आधौ पूर्वत उत्तरप्राबल्ये ऽनेन बोधिते ऽग्रिमवचनेनाधौ एतदपवादतयोत्तरकार्याप्राबल्यबोधने तत्रैव विपरीताभिधानेन मिथो विरोधात्तदानर्थक्यमिति भावः । उपसंहरति । **तस्मादिति** । **हानिरिति** । स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

११ । ननु मा भूत्स्वरूपहानिः किं तु तदनन्तरं तद्विषयव्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत आह । **नापीति** ।

Digitized by Google

तावत्पर्यन्तं परोपभोगे भोग्यभोजकभावसंबन्धाभावेन वस्तुनो नष्टत्वात्तदभावनिमित्तकनृपादिकृतवास्तवव्यवहाराहानिरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। **यत इति**। उक्तत्यत्रान्वयः। **तस्य** वादिनः। उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारशून्यत्वं तूष्णीमित्यनेन वाग्व्यापारशून्यत्वं, तेनाब्रुवत इत्यर्थलाभः। **तिष्ठतः** विद्यमानस्य। अनेन द्विविधाविद्यमानत्वव्यवच्छेदः। तेन पश्यत इत्यस्यार्थस्य लाभः **विपन्ने** पूर्णे समाप्ते इति यावत्। **पूर्वोक्ते** संकेतिते। व्यवहारहानौ मुख्यहेतुमाह। **उपेक्षालिङ्गेति**। अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यमेवेति भावः। तथा चोक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेनोपपादितमिति बोध्यम्। उपेक्षायां यानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि तेषां यो ऽभावस्तत्कृता तन्निमित्तैवेत्यर्थः। एवव्यवच्छेद्यमाह। **न तु वस्त्वभावेति**। पराक्रान्तत्वात्तत्संबन्धाभावकृततदभावेत्यर्थः। उपेक्षालिङ्गध्वंसस्तु एतावत्पर्यन्तं विपन्नवस्तुनः स्वीयत्वे किमित्यनेन व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थिनोक्ते वादी निरुत्तरो भवतीत्येवं प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोच्यते। उपेक्षां कुर्वत इत्युक्तेः। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। अतो न तथा वस्तुनोऽभावकृतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम्।

१२। साधकान्तरमाह। **तथेति**। **विषयश्चास्य भुज्यते इति**। विषये चास्येति पाठान्तरम्। विषये चास्य भुज्जत इति तृतीय पाठः। **विषयो** देशः। **अस्य** धनिनः। **अजडश्चेदित्यादि**।

यत्किंचिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥

Digitized by Google

इति पूर्वग्रेष इति **मेधातिथिः । तत्** धनिकरूपम् । **तद्धनं** तदुत्पन्नं फलरूपम् । **इति** इत्येवं प्रकारेण । प्रथमपक्षं निराचष्टे । **न वस्तुत इति ।** न तथा वस्तुभावकृत इत्यर्थः ।

१३ । सर्वथा व्यवहारभङ्गे नानयोस्तात्पर्यम्, किन्तु वादिनिवृत्तरत्वे इति प्रतिपादयन्नाह । **व्यवहारेति** । भवतीतीत्यन्तेनान्वयः । वदतीत्यस्य उदास्ते इतीत्यचान्वयः । अजड इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह । **अबाल इति । अस्येति ।** अनन्तरयोगे षष्ठी । तत्सूचितमाह । **संनिधाविति ।** भुज्यते इति वर्तमानसामीप्ये लडित्याह । **भुक्तमिति ।** चकारसमुच्चेयमाह । **तच्चेति । भुज्यते** भुक्तम् । **उदास्ते** उदासीनः । अस्य फलमाह । **एवमिति ।**

१४ । अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह । **अथ मतमिति ।** तादृशोपभोगाच्च भूम्यादेस्तद्विषयव्यवहारस्य च हानिः । किं तु तस्य तादृशस्य व्यवहारहानिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमासेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं दूषयति । **तच्च नेति ।** ननु तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः किमदृष्टार्थः उत दृष्टार्थः । न तावदन्त्यः, असंभवात्, व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः । सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच्च कारणं विंशतिवर्षपरिमिता भुक्तिस्ततान्यत् । तच्च नान्त्यः । वचने ऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह । **स्मार्त्तेति ।** स्मरणविषयतायोग्यकालिकभुक्त्या व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साक्ष्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह । **तूष्णीमिति ।** दोषद्वयप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैताव-

Digitized by Google

आज्ञाभिधित्सायामविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्याद्यर्थः। तूष्णीं नेति उपदेशस्यादृष्टं फलं विधिबलात्कल्प्यं यद्यपि तथापि कल्पनैव तावद्गरीयसी। किं स्यादृष्टसत्त्वमेव न।

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः।

इति न्यायात्। किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसंभवे तदभावमूलकतत्कल्पना ऽसंगता। एवं चाऽदृष्टकल्पनयैवास्य सार्थक्यकल्पनायां बीजाभावान्नास्यादृष्टार्थत्वमिति भावः।

१५। अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याप्याह। **विंशतीति।** अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः। अस्योपदेशस्यादृष्टफलकत्वे तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धिरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः। यद्वा तदपि व्याख्यानं दूषयति। **तच्च नेत्यादिना।** असौ मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुङ्क्ते इति स्मरणयोग्यकालिकी या भुक्तिस्तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थत्वस्यैतदुपदेशस्यासम्भवात्तूष्णीं नेत्येतावन्मात्रोपदेशे वाच्ये विंशतीत्यनर्थकं स्यात्, दृष्टफलभावेनादृष्टफलकल्पनायां विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि सम्भवात् इति भावः।

१६। विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे। **अथोच्यतेत्यादिना।** ऊर्ध्वं विंशतेरिति शेषः। पश्यत इत्यनेन तूष्णीं नेत्येवोपदिश्यते नाधिकं यद्यपि तथापि विंशतीति सार्थकम्। तथा हि। यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिकृतासेधाभावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तु... कपटकृतलेख्यकमपि प्रत्यर्थिनोपभुक्तं तदा विंशतिवर्षोत्तरं तत्प...

निर्दोषमिति पञ्चदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत्सार्थकमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह । **यथाहेति । शक्तस्य** निराकरणे समर्थस्य । **संनिधा**वित्यनेनासांनिध्यव्यवच्छेदः **स्तेयेन** कपटकृतेन । विंशद्वर्षाणीत्यार्थम् । कालाध्वनोरिति द्वितीया । भुज्यते इति प्राग्वत् ।

१७ । इदमपि निराकरोति । **तदपि नेति**। तथा तस्य सार्थक्ये आध्यादिष्वपि उक्तन्यायस्य तुल्यत्वेनाग्रे आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादत्वोक्त्यसङ्गत्यापत्त्या मूलयोर्मिथो विरोधापत्तेरिति भावः । ननूक्तरीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पञ्चेषु दोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते आधिसीमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्त्तव्यमेवेति बोध्यते इति प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न । वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्बलत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह । **यथाहेति ।** तथा च तथा ऽङ्गीकारे **कात्यायना**दिविरोधो ऽन्यथा मिथो विरोधः। सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुरिति भावः । **अथेति ।** आधिसीमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न अपि तु अदृष्टमेवेत्यस्येतदुभयप्रतिपाद्यत्वेनैतद्विपरीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधः। नैतद्युक्तं, वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोपपत्तेरिति भावः । [illegible]**त्योऽर्थ इति ।** निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

१८ । तमेव स्वाभिमतमाह। **उच्यते इति । इह** पश्यत [illegible]न वचने। **विवक्षितेति** । तात्पर्यत इति भावः । अत एवोप-

पादयति। तथाहीति। निराक्रोशमिति। उपभोगक्रियाविशे-षणम्। फलेति। तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लभ्येत्यादिः। ननु स्वल्पापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह। असमादिति। पश्यत इति वाक्याद्येत्यर्थः। अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पदकृत्या-न्याह। परोक्षेति। साक्रोशे इति। फलानुसरणं लभते एवेत्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह। अब्रुवत इति। यतोऽब्रुवत एव फलहानिरतो ब्रुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः। निराक्रोशे चेति। फलानुसरणमित्यस्यानुषङ्गः।

१९। इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते। नन्विति। फलस्येति। फलस्यापीत्यर्थः। तद्धानिरिति। फलहानिरपीत्यर्थः। अस्तु स्वल्पं तथापि विषयविशेषे फलहानिरुपपन्नैवेत्यङ्गीकारेण परिहरति। बाढमिति। क्व फलहानिर्नास्ति क्वास्तीत्याकाङ्क्षायां यत्र फलं विद्यते तत्र हानिर्न, विपरीते विपरीतमित्याह। नास्येति। फलस्येत्यर्थः। स्वरूपपदं स्पष्टार्थम्। यद्वा स्वरूपतः सर्वांशेनेत्यर्थः। तदिति। क्षेत्रेत्यर्थः। पूगः क्रमुकः। एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः।

२०। प्रकृतवचनविषयमाह। यत्पुनरिति। यत्त्वित्यर्थः। यत्र पुनरिति पाठान्तरम्। स्वत्वनाश इति। सम्बन्धिनः स्वरूपस्याभावात्सम्बन्धघटकस्वत्वस्य निवृत्तावपीत्यर्थः। वचनेनेति। चौरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्ड्यो भवति तद्वत्तादृशोपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तद्दापयित्वा स्वयं राजा दण्डयेदिति तत्पूर्वकदण्डविधायकेन कात्यायनवचनेनेत्यर्थः।

Digitized by Google

अपोह्यते बाध्यते। उक्तवचनबलात्फलभूम्यादिहाने प्राप्ते सेवर्षं कालहानिस्तयानेन विधीयते इति तद्पवादत्वमस्येति भावः। अत्र चयाह। राजदण्ड इति। तद्वचनबोधित इत्यर्थः। स्वस्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। वचने तत् क्रियाविशेषणम्। अपेति। तद्दे-मस्विषये ऽपवादाभावाद्येत्यर्थः। श्लोकमुपसंहरति। तस्मादिति। अन्योन्येषां नापराध इति सूचयन्नाह। स्वाम्युपेति। नष्टमिति। स्वल्पत इति भावः। व्याख्यातमिति। उक्तवक्तस्यापि फलहानि-परतया सुयोजत्वात्॥ २४॥

१। यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह। आधिश्चेत्यादिना। अभ्यर्हितत्वादकस्य पूर्वनिपातः। अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तु क्रमे। तथा च अकेत्यादि संसाध्य तेन सहोपनिक्षेपादिभि-स्त्रिभिर्व्युत्क्रमेण चिवारं द्वन्द्वः कार्यः। यथाश्रुते तु आधिशब्दस्य घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातसम्भवेऽपि द्वितीयद्वन्द्वे अकेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात्। अनित्यत्वं स्वमतिकगतिः। अत एकैव गतिर्न्याय्या। उपनिधिना उपनिक्षेपस्य भेदं दर्शयन्नेतदर्थमाह। उपनिक्षेपो नामेति। तथा च रूपसंख्ये अदर्शयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स उपनिधिः। स्वमुद्राङ्कितग्रन्थिकरणमुभयत्र समानम्। अत एव तत्र भोगाभाव इति बोध्यम्। अत्रोपेत्यविवक्षितमिति सूचयन्नाह। यथाहेति। अमितस्य यदित्यादिः। यत्र परहस्ते। विस्रम्भात् विश्वासात्। अनेन रूपसंख्याऽप्रदर्शनं सूच्यते। अविशङ्कित इत्यनेन रक्षणार्थत्वं सूच्यते। तथोपनिधीति भिन्नं वाक्यम्। सामान्ये नपुंसकम्। विनायोगे द्वितीयैकवचनम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्व्यार्यस्तु उक्तः।

Digitized by Google

योगार्थमाह । **उपनिधानमिति** । अभ्यर्हितत्वविवक्षया राज-शब्दस्य पूर्वनिपातः । धनैरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः । इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनान्वेति । तथा च तदेकवाक्यता शाब्दी ।

२ । अथ तात्पर्यार्थमाह । **आध्यादिष्विति** । अप्रुवत इति छेदः । अपिना ऽन्यसमुच्चयः । अग्रिमापिना प्राक्तनसमुच्चयः । **उपचयेति** । फलहानिर्न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **पुरुषेति** । स्वामीत्यर्थः । स्वल्पसत्त्वेऽपि न दोष इत्याह । **तथाविधेति** । येनेदृशं फलं तादृशेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **उपेक्षेति** । **तत्र तत्र** आध्यादिषु । **आधित्वोपाधिक एवेति** । आधित्वनिमित्तक एवेत्यर्थः । आधिक्योपाधिक इति पाठान्तरम् । तत्र आधिक्यं वृद्धिः । **चिरकृतेति** । पूर्वतरं कृतेत्यर्थः । चिरधृतेति पाठा-न्तरम् । सुसाधत्वादिति पाठः । सुसाधनत्वादिति पाठान्तरम् । मौलक्रमबोधने तात्पर्यादाह । **उपनिक्षेपेति** । अन्यथा ऽल्पाच्-तरत्वात्पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात् । प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपत्ति-रित्यत्रान्वयः । निधानकाले तत्कृतं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भोगे क्रियमाणे आह । **प्रतीति** । षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकतृतीयातत्पुरुषः । **चो** व्युत्क्रमे । लाभाच्चेत्यर्थः । **व्याकुलत्वादिति** । उपेक्षा युक्तैवेत्यस्यानुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । **तदर्थेति** । विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देन षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनस्त्रयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुष इति भावः । उपसंहरति । **तस्मादिति** । **कदाचिदिति** । विंशतेः पूर्वं तत्रानन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

Digitized by Google

१ । आध्यादिषु अपह्रियमाणेषु अव्यवहितग्रहणसम्भवे व्यवहित-ग्रहणाभावात् सङ्कोचे मानाभावाच्चाह । श्रोत्रियेति । अपहारे निमित्तमाह । चिरेति । धनमित्यस्यार्थमाह । विवादेति । अनुवाद इति । निह्नवे भावितो दद्यादित्यनेनैवास्यार्थस्य विहितत्वात्तत्र दानस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याक्षिप्तत्वादिति भावः ।

२ । तृतीयपादार्थमाह । दण्डं चेति । तत्सममित्यस्य व्याख्या विवादेति । अनुषङ्गेणाह । दापयेदिति । विधि-रिति । प्राड्विवाकादेरिति शेषः ।

३ । नन्वयमपि विधिर्न, निह्नवे इत्यत्र राज्ञे च तत्सम-मित्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न । तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृतेऽप्राप्तेः । सर्वविषयत्वेऽपि तत्र तत्र विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्सममित्यनेनानुवादात् । अतो न दोषः । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । तदेतत् ध्वनयन्नेवाह । यद्यपीति । गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवेनाशक्यत्वात् । यद्यपि शक्तस्यास्ति सम्भवस्तथापि साम्यं दुर्घटम् । तथाचाध्यादिसर्व-विषयत्वमेतस्यानुपपन्नमिति भावः । आदिना

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः । (या. व. व्य. श्लो. १५५)

इत्युत्तरार्धपरिग्रहः । दण्ड इति । तत्रेति शेषः । तथा च तत्सममित्यनेन तादृशे स्थले वक्ष्यमाण एव मूल्यसाम्यद्वारा दापनीयत्वेनास्य दण्डो विधीयते इति भावः । नन्वेवमत्रापि चैकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न । वक्ष्य-

Digitized by Google

मात्राश्रये दण्डस्वरूपविधिरस्य तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधि-रित्येवमुभयत्र विधिसम्भवात् ।

४ । तुर्यपादार्थमाह । अथेति । वक्ष्यति पूर्वान्वयि । ग्रन्थ-पेक्षत्वस्य मर्यादामाह । यावत्तेति । एतन्नाभोपायमाह । दण्ड इति । तेन दण्डेन । दण्डेति । इत्यत्र गौतमीये दण्डपदस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात् इत्यर्थः । तथा च तस्य योगरूढत्वेन योगवशेन तत्त्वमिति भावः । अनेनैवाधिकस्येव न्यूनस्यापि विनिगमका-भावात्तथोक्त्या संग्रह इत्याह । यस्य त्विति । एवमेवामेनैव लब्धं विशेषान्तरमाह । यस्य पुनरिति । यस्य त्वित्यर्थः । ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादातसिद्धं, सिद्धेऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतो ऽवगम्यते इत्यत आह । तथा चेति । धिग्दण्डो धिक् धिगिति कुत्सनम् । वाग्दण्डः परुषवाक्यवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारः । वधदण्डः शारीरो बन्धरोधादिजीवितवियोगान्तः ।

५ । एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एकैकशः, समस्ता द्वित्रिचतुरा वा ऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । तदुक्तं मनुना, (अ. ८ । श्लो. १३० ।)

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ इति ।

वधेनापि ताडनेनापि । अपिरन्यसमुच्चये । उक्तक्रमेण पूर्व-पूर्वापेक्षयोत्तरः उत्तरः प्रयोक्तव्यः । तथा चात्र प्रथमतदनन्तरद्वती-यातःपरशब्दा धिग्दण्डवाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्ष-योत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादका न तु सर्वेष्वपराधेषु प्रथमादि-

क्रमेण कर्त्तव्यताप्रतिपादका इति बोध्यम् । अयं पाठः प्रागुक्तस्य धिग्दण्डस्त्वथेति मूलस्य संवादी ।

६ । **मेधातिथिना** तु आद्ययोर्व्यत्ययेन पाठं कृत्वा यो गुणवानीषत्प्रथममेवापराधं कृतवान् स वाचा निर्भर्त्स्यः, साधु गुणवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति । तथोच्यमानो यदि ततो न निवर्त्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टैः परुषवचनैर्निर्भर्त्स्यः । एवमग्रेऽपीति व्याख्यातम् ।

७ । ***नारदेन** तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम् । तथाहि,

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः ॥

काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च । इति ।

द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स्म स एव,

शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा । इति ।

इदं च दण्डकथनम् ब्राह्मणादिसर्वविषयम् । न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति **गौतमात्** ब्राह्मणा दण्ड्या इति वाच्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् । न चैवं बहुभिः परिहार्यो राज्ञेति प्रागुक्तस्मोक्तिविरोध इति वाच्यम् । अस्यैतदव्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव, स एष बहुश्रुतो

---

* इमौ श्लोकौ नारदस्मृतौ परिशिष्टभागे उपलभ्येते । शारीरश्चार्थदण्डश्चेत्यस्योत्तरार्धः शारीरो दशधा प्रोक्त इति अग्रे वर्तते । ५३ । ५४ श्लोकौ । शारीरस्ताडनादिरिति श्लोकेऽपि पूर्वार्धोत्तरार्धयोः विपर्यासो दृश्यते ।

Digitized by Google

भवति लोकवेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयिकाचारिकेष्वभिविनीत इत्यनेन, प्रतिपादितबहुश्रुतविषयत्वेन ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात्। प्रतिपादितमिदमधस्तात् व्याख्यातं च।

८। तदेतत् ध्वनयन्विशेषमाह। **वधदण्डोऽपीति। ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां** ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु। क्वचित्तथैव पाठः। *[अत्र क्वचिद्वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित इति पाठः। स च वक्ष्यमाणाद्यव्याख्यानानुकूलः। आद्यपाठस्तु द्वितीयव्याख्यानानुकूलो दश स्थानानीत्युक्तिस्वरसंसिद्धः। शारीरो दशधा प्रोक्त इति **नारदसंवादी** चेति बोध्यम्]। तत्र मानमाह। **यथाहेति।** त्रिषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि तानि दश सोऽब्रवीदित्यर्थः। इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि। तदेतत् ध्वनयन्नाह। **अक्षत इति।** शारीरसकलवधदण्डरहित इत्यर्थः। **व्रजेत्** राजगृहात् पुराद्वा। **पञ्चमं** स्थानम् अव्यवहितेनान्येति। स्थानशब्दोऽत्र विषयपरः। तत्तत्प्रदेशे पीडनीय इति तात्पर्यम्। न च धनदण्डस्य पृथग्विहितत्वाच्छारीरभेदमध्ये तदुक्तिः पुनरयुक्ता ऽसम्बद्धा चेति वाच्यम्। धनकृतापराधे तद्दण्ड एव नान्य इत्येतदर्थं पुनस्तदुक्तेः। तन्मध्ये लेखस्तु तत्तुल्यत्वप्रतिपादनाय। यद्वा तत्पीडया शरीरपीडापरो ऽयमन्य एव ततो धनदण्डादिति प्रकारान्तरमत्र **मेधातिथिनोक्तं** तत एव बोध्यम्।

---

* [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः पुस्तकान्तरेऽस्ति।

Digitized by Google

९ । अथवस्थानिरासायोक्तस्तात्पर्यमाह । तेषां चेति । उपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः । उपस्थमत्र स्त्रीपुंसयोः प्रजनोत्पादकम् । यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यस्य यत्कृतापराधस्स तत्रैव पीडनीयः । तत्रागम्यागमने उपस्थनिग्रहः । अभक्ष्यभक्षणे उदरनिग्रह आहार-निवृत्त्यादिना । वाग्दण्डपारुष्ये जिह्वायाः, स च छेदः । चौर्ये हस्तयोः । पादजे बलवद्व्यतिक्रमात् पादयोः । राजदारदिदृक्षायां चक्षुषोः । तदनुलेपनाद्याजिघ्रतो नासिकायाः । राजादिरहस्यं भित्त्याद्यन्तरे शृण्वतः कर्णयोः । महापातकिनो मारणे देहस्येति बोध्यम् ।

१० । ननु आध्याद्यपहारे महादोषे अकिञ्चनस्य धिग्दण्डा-द्युक्तमयुक्तं तस्य स्वल्पापराधविषयत्वादतः तत्रैव पक्षान्तरमप्याह । कर्मेति । अत्र क्रमोऽप्येवमेव बोध्यः । मेधातिथ्युक्तेः, अग्रे ऽशक्ता-वित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह । यथोक्तमिति । धनेति । सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्म कारयेदित्यर्थः । अशक्तौ कर्मकरणाशक्तौ । ब्राह्मणादृते इत्युभयोः शेष इति ध्वनयन्नाह । ब्राह्मेति । पुनः तु । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, प्रयोज्या-नीत्यस्य कर्त्तव्यानीत्यर्थो वा । अवृत्ताविति । अवृत्तौ दुराचारे ऽन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रख्यापनादीनि कर्त्तव्या-नीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वाल्लभ्यम् । नारदेनापीति । उक्तो-क्तमित्यत्रान्वयः । वधः प्राणवियोगानुकूलव्यापारः । निर्वासनेत्यस्य नित्यसापेक्षत्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः । तदङ्केति । यदङ्कृतो ऽपराधस्तदङ्केत्यर्थः । वधादृते इति । एष दण्डविधिः स्मृत इत्यस्यानुषङ्गः । तदेव विशदयति । न वधमिति ।

Digitized by Google

११। वधानुकल्पमाह। शिरस इति। अत एव

मनुः, (अ. ८।)

अब्राह्मणः सङ्ग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति। (श्लो. ३५९।)
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्॥ (श्लो. ३७९)
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥ (श्लो. ३८०।)
न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि।
तस्मादस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत्॥ इति।
श्लो. ३८१।

यमोऽपि,

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम्।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥
जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम्।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत्॥
अवध्यान् ब्राह्मणान् प्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान्।
यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत्॥ इति।

सुमन्तुरपि,

नाततायिवधे दोषो ऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति।

बृहस्पतिरपि,

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति।
निर्वासनाङ्कने मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः॥ इति।

वधादृते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।
अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी स्मृतिः ॥

इति स्मृत्यन्तरमपि ।

१२ । पुरादिति । अत एव

मनुः, (अ. ९ । श्लो. २३८ । २३९) :

असम्भोज्या असंयाज्या असम्पाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

१३ । ललाटे चेति । अत एव

बृहस्पतिः,

हस्ताङ्घ्रिलिङ्गनयनं जिह्वा कर्णौ च नासिका ।
ग्रीवा पादाङ्गुष्ठं सन्दंश ललाटौष्ठं गुदं कटिः ॥
स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।
ललाटेऽङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

१४ । प्रयाणमिति । अत एव

यमः,

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्द्धैव विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।
ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥ इति ।

दर्शितेति । मनुनेति शेषः । गुर्विति ।

Digitized by Google

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः॥

(अ. ९। २३५।)

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥ २३६ इत्यादि।

सुरेति। सुरासम्बन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः।
श्वपदं शुनः पदम्। **अशिराः** कबन्धः।

ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्यागुरुतल्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्वपादध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनमिति **बौधायनः**।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते।
गुरुतल्पे सुरापाणे स्तेये ब्राह्मणहिंसने॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत्॥
विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः।
असम्भाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तस्मनोरनुशासनम्॥ इति **नारदः**।

(प. ४३। ४४। ४५।)

शिलाञ्जनं शिखिग्रीव**मित्यमरः**। अस्यापवादोऽपि **मनूनोक्तः**, (अ. ९। श्लो. २४०। २४१)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम्॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः।

निर्वास्यो वा भवेत् राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ इति ।

परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहस्त्यश्वादिसम्पदुच्यते । **सपरिग्रह इति** पाठान्तरेऽप्येवम् । तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति । **यत्त्विति । आपस्तम्बेनोक्तमिति । आपस्तम्बवचनमिति** पाठान्तरम् । **न चक्षुरुद्धरणमिति ।** न चक्षुषोरुद्धरणं तस्यार्थ इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । **मनुं** प्रागुक्तमाह । **अक्षत इति । गौतममाह । न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति ।** प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतमवचनान्तरपरिग्रहः । द्वितीयादिना

न लङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तपसा चेज्यया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

इति **हारीतस्य,**

सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधबन्धक्रियारूपयोगो महत्स्वपि पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनमपीड्यो हि ब्राह्मण इति **शङ्खलिखितयोः,** प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः । सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति । सद्रव्यः सपरिच्छद इत्यग्रे

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

इति **मनूक्तेः** । (अ. ९ । २४२)

त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धनक्रियाविवासनाङ्ककरणं न ब्राह्मणस्येति **शङ्खोक्तेश्च** । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो

Digitized by Google

वधसाहसर्यात् । शारीरस्त्ववरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वध-सर्वस्वहरणयोः पाठाच्चेति । तस्मात् ब्राह्मणस्य शारीरः सर्वोऽपि-दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात् ।

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्यात् ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥

(म. अ. ४ । श्लो. १६२ ।)

इति मनूक्तेश्च। धनदण्डमध्ये सर्वस्वहरणं नास्ति । तदन्यधन-दण्डस्त्वस्त्येव। समग्रधनमिति तु प्रकृतसाहसविषयम् । ब्राह्मणे साहसः पूर्व इति मनूक्तमप्येवम्। तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ मौण्ड्यं यत्किञ्चिदर्थदण्डो विवासनाङ्ककरणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसि-तानि। इदमपि प्रायश्चित्तानिच्छोः। तदिच्छोस्तु तदेव नैतत्। एवं बहुश्रुतस्यापि न किञ्चित्। किं तु स्वयमेव निष्कृतिं कुर्यात्। सा ऽपि स्वल्पा प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। अत एवात्रापि साक्षिप्रकरणे मूल उक्तम् ; (या. अ. २ । श्लो. ८१ । ८२ ।)

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
विवादात् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥
यः साक्ष्यं श्रावितो ऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः ।
स दाप्यो ऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ इति ।

स्तेयप्रकरणेऽपि, (या. अ. २ । श्लो. २७० ।)

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।

इत्युक्तम् । मनुनाऽप्युक्तं, (अ. ८ । श्लो. १२३ ।)

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES
Digitized by Google

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ इति।

अस्यार्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति। अत्र प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम्। विवासो निष्कासनं नग्नीकरणं वा गृहभङ्गो वेति यथायथं बोध्यम्। तत्रेयं व्यवस्था। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने ऽनभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तो ऽर्थदण्ड एवाभ्यासे सर्वदण्डो विवासनं च। तत्रापि जातिद्रव्याद्यनुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या। लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने ऽभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव। महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव। अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं बोध्यम्। अकिंचनस्य तु तस्य निमित्ततारतम्येन मौण्ड्याङ्ककरणगर्दभप्रयाणधिग्दण्डवाग्दण्डाः क्रमेण बोध्या इति। न च समधनमित्याद्युक्त्या ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति वाच्यम्। अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे सधनस्य नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत यतः, चतुर्णामपीति प्रागुक्तस्मृतेः,

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्।

इति स्मृतेश्चेति दिक्। एवं कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशावपि ब्राह्मणस्य नेति सिद्धम्। तदेतदभिप्रेत्याह। इत्यलं प्रसङ्गेनेति॥२६॥

१। अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह। स्वत्वेति। पश्यतो ब्रुवत इत्यत्रेति भावः। भोगमात्रस्य केवलभोगस्य। एवमग्रेऽपि। आद्यपादार्थं शब्दं स्वत्वोपपादकहेतोरागमस्य भोगात्प्राबल्यरूपं विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतो ऽभि-

धाख्यमाह। **स्वत्वेति**। तत्र हेतुमाह। **स्वत्वेति**। भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यस्य प्रतिग्रहादिसापेक्षतया प्रतिग्रहादेस्तु स्वत्वोत्पत्तौ भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीय इति न्यायेनागमस्य प्रतिग्रहाद्यात्मकस्य ततो बलीयस्त्वमिति भावः। अत्र मानमाह। **यथाहेति**। यथाकथंचिदागमस्यापि न तद्धेतुत्वमित्याह। **विशुद्धेनेति**। कापट्यरहितेनेत्यर्थः। इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति। **अविशुद्धेति**। तदेव विशदयति। **न चेति**। न हीत्यर्थः। एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः। समाधत्ते। **परेति**। तथा च तस्य तद्व्यभिचारित्वेन तत्त्वमिति तद्युक्तमेवेति भावः। अत्रापि नारदमेवाह। **अत एवेति**। स्मर्यते इत्यत्रान्वयः। **केवलतः** केवलं, सार्वविभक्तिकस्तसिः। अस्यैव व्यवच्छेद्यमाह। **नागममिति**। **क्वचित्** क्वचिदपि। यदा क्वापि व्यवहारविषये। **भोगेति**। भोगच्छलस्योपदेशेन कथनेनेत्यर्थः। छलापदेशेनेत्यपपाठः, पौनरुक्त्यापत्तेः। फलितमाह। **अतश्चेति**। तस्य ततो बलवत्त्वाच्चेत्यर्थः। तत्र तावत्सामान्यत आह। **सागम इति**। सागमः विशुद्धागमसहितः। **दीर्घेति**। बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि। **अविच्छेदः** निरन्तरः। **अपरिवर्जितः** निराक्रोशः। **विच्छेदापरवोज्झित** इति पाठे विच्छेदश्चापरवश्च ताभ्यामुज्झितः रहितः। त्वविच्छेदो ऽपरवोज्झित इति पाठस्तु युक्त एव। अपरव आक्रोशः। विच्छेदरहितो निरन्तरः। अपरवरहितो निराक्रोशः। **प्रत्यर्थीति**। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। **अपिः** प्रकृतान्यसमुच्चायकः।

Digitized by Google

१। उक्तपद्यविशेषणानां व्यवस्थार्थं पूर्वावतारितवचनस्यैव द्वितीयपादमभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह। **क्वचिच्चेति।** *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वक्ष्यमाणवाक्यकदम्बानुरोधेन चाह। **त्रयाणामिति।** नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिः। सम्भवत्येकवाक्यत्वे इति न्यायेनाह। **आगम इति।** तात्पर्यार्थमाह। **स पुनरिति।** स पूर्वक्रमागतो भोगश्चेत्यर्थः। आगमादित्यादेस्तात्पर्यार्थमाह। **आगमेति।** प्राक्शब्दस्तु प्राग्वत्। अत्र आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञाननैरपेक्ष्यकृतं, न तु तत्सत्तानैरपेक्ष्यकृतमिति विशेषमाह। **तथापीति।** आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः। **बोद्धव्यमित्यत्रान्वयः।** तथापि कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावज्ञानापेक्षा न तु अयम् आगम इति व्यक्तिग्राहिकया तज्ज्ञानापेक्षेति भावः।

२। नन्वेवमपेक्षितसत्ताकसद्भावे किं मानमत आह। **सत्तात्विति। तेनैव** विशिष्टेनोपभोगेनैव। नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। तथाहि प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्ताऽवगतिः आगमसत्ताऽवगतौ तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यावधारणमिति। अत्राहुः। चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्ताऽवगतिः। तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात्प्रमाणभूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयान्नान्योन्याश्रयः। तेनैवेत्यस्य तु तद्द्वारकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नासङ्गतिः। तथा च आगमो ऽप्यधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगस्य प्रामाण्यमभिमतं मुनेः। स्मार्त्तकालिकः अस्मार्त्तकालिकश्च सः।

* पू. मी. अ. ११। पा. १ अधि. ६।

४। तदुभयं विभज्य योग्यतया व्यवस्थार्थमपवादविषयनिर्णयं विना नोत्सर्गविषयनिर्णय इति व्युत्क्रमेणाह। विनेति। प्रदर्शनार्थमिति। विषयेत्यादिः। तथा सति आद्यचकारस्तदर्थं। अस्य तदपवादत्वे सतीति तदर्थः। अत एव सामान्यविशेषपर्यवसानेनाह। आगम इति। द्वितीयचकारस्त्वर्थे। स्मार्त्तेति। स्मरणयोग्येत्यर्थः। अस्मार्त्तकालिको भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः स्मार्त्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः।

५। नन्वेकस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य क्वचित्तत्सापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतो ऽवगतमित्यतो मौलक्रमेण सान्निध्याद् व्युत्क्रमेण द्वितीयमेव सहेतुमाह। अतश्चेति। उभयोरुक्तरीत्या विषयभेदाच्चेत्यर्थः। वस्तुतः स्मृत्यभावेऽपि तत्त्वस्येष्टत्वादाह। योग्ये इति। अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तन्त्रान्तरे प्रसिद्धत्वादाह। योग्यानुपेति। स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिश्चयः। सिद्धे च तस्मिन्केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्सापेक्षत्वमावश्यकमिति भावः।

६। अथाद्यं तादृगमाह। अस्मार्त्तेत्विति। अस्मरणयोग्ये इत्यर्थः। एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता ऽपेक्षितैवेत्याह। सन्तत इति। निरन्तर इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि। योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः। अस्मृतियोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्य प्रमायोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः। अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते। अभाव-

ग्राहकप्रमाणस्य योग्यानुपलब्धेरभावात्। एवं च पूर्वं तत्र आगमाभावनिश्चयेन यद्यपि भोगो न प्रमाणं मूलापेक्षित्वात्, तथापि प्रकृते तु आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलापेक्षित्वाभावेन तन्निरपेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थः।

७। क्रिया प्रमाणम्। अनुगमेति। तन्निश्चयज्ञानाभावादित्यर्थः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः। क्रमात् प्रपितामहादिक्रमेण। स्मार्त्तकालस्य परमावधिमाह। स्मार्तश्चेति। अनुगमस्य साकाङ्क्षत्वात्तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं तत्पदं व्याचष्टे। अनुगमेति। इत्यध्याहार्य इति शेषः।

८। विशेषं वक्तुं विना पूर्वोक्तस्य विषयं सविशेषमुपसंहरति। अतश्चेति। उक्तहेतोश्चेत्यर्थः। वर्षेति। अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम्। सन्ततो निरन्तरः। अप्रतिरवः निराक्रोशः। प्रत्येति। प्रत्यर्थिन इत्यादिः। भोगस्य विशेषणान्तरमाह। आगमेति। उक्तरीत्येत्यादिः। आक्षिप्तेति। बहुव्रीहिः। गम इति पाठः। ततश्च पञ्चविशेषणमध्ये सागमत्वं स्मार्तकालविषयम्। अन्यच्चतुष्टयं तदन्यविषयमिति व्यवस्था सिद्धा। तं विशेषमेवाह। स्मार्तेऽपीति।

९। अत्र मानं मनुमाह। अत एवेति। तस्यां सत्यां तस्याप्रमाणत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा ऽनागमोपभोगे विशेषेण दण्डविधानं मनूक्तमयुक्तं स्यादिति भावः।

१०। ननु बहून्यब्देत्यत्र अपिः समुच्चये, तथा चोक्तम्, अपिः सम्भावनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयगर्हाशीःसमर्थभूषणप्रश्नेष्विति, तथा च

Digitized by Google

बहूनामदृष्टस्यान्यभिव्याप्यापि य उपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्यर्थेनैककर्तृकाने-नेकवर्षोपभोगे एव समुच्चयस्य सम्भवो नान्यथेत्यपि बहूवचनादुप-भोक्तुरेकत्वं प्रतीयते । तथा च इत्याद्येकवचननिर्देशादपि । तथा च य एकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्ड्यत्वं न बहूनां, पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तृणामनेकत्वादेकस्यानेक-भोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चौरवद्दण्ड-दण्ड्यो न द्वितीयादेरिति, तत्र भोगस्य प्रामाण्यापत्त्या अना-गमस्मृतिपरम्पराणां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं तदयुक्त-मित्याशयेन शङ्कते । न चानागमं त्विति । यदा ऽपिशब्दः समर्थवाची, उक्तहेतोः । तथा चानागमश्चिरकालोपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः परम्परायातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात्प्रथम एव दण्ड्य इत्याशये नाशङ्कते । न चेति । प्रयोगात् प्रयोगाच्च । प्रकमस्य तस्यैव । इदमन्यत् परम्परायातभोगविषयम् । अपिनैकमात्रकर्तृकाने-कवर्षोपभोगसमुच्चयः । आद्ये तस्य साधारणत्वादपिना तदद्रव्य-कालोपभोगसमुच्चयः ।

११ । इष्टापत्तिं निराचष्टे । न चैतदिति । नचैतदित्यर्थः । कारणं क्रिया । प्रमाणमिति यावत् । नारदेति । मध्येऽपि सागमाया एव भुक्तेः प्रामाण्यबोधकनारदवचनादित्यर्थः । य इत्यत्रोद्देश्यगतत्वेनैकत्वस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च सर्वत्र सागमभुक्तेः प्रामाण्यमिति । द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे दण्डो दुर्निवार इत्यनागमस्मृतिपरम्पराणां कृतां भोगो नैव

Digitized by Google

प्रामाण्यमिति सिद्धम् । तदेतदुपसंहरति । तस्मादिति । सर्वत्र
आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः । एवं चापिः सम्भावने, न समुच्चये नापि
समर्थे इति । बह्वब्दशतव्यापित्वेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स
चेन्निरागमस्तर्हि तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्ड्यः किमुता-
गमाल्पभोगवानिति तात्पर्यार्थः ।

१२ । नन्वस्मरणयोग्यकालिकस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागम-
ज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत्सिद्धान्तितं तदयुक्तम् ।
अन्यायेनापीति वाक्ये ऽन्यायेनापि पित्रा यद्भुक्तं तथा पूर्वतरैस्त्रि-
भिर्यद्भुक्तं तचोभयथापि प्रत्यपहारो न शक्य इत्युक्त्वा ऽनागमोप-
भोगस्य स्मरणयोग्यकालिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह ।
यदप्यन्यायेनापीति । अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य
प्रामाण्यप्रतिपादकं, पित्रेति स्मरणयोग्यकालिकस्येति भावः ।
स्मार्तकालिकोपभोगस्य तन्निरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रागुक्त-
रीत्यैव परिहरति । तदपि पित्रा सहेति । अयं भावः ।
पित्रा यद्भुक्तमिति न पृथगन्वयो, येन पितुरुपभोगस्य स्मार्तकालि-
कत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु
सहार्थयोगे इयं तृतीया । तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुषत्रयोप-
भोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत्पुत्रादिकं तस्मादपहर्तुं
न शक्यमिति प्रागुक्तैकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वे
ऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालं विना ऽसम्भवेनास्मार्तकालिकोप-
भोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति न निरागमस्य स्मार्तकालिकोपभोगस्य
प्रामाण्यमिति ।

१३। ननु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरुषोपभोगलाभेऽपि कथमस्मार्त्तकालोपभोगलाभो ऽत आह। तत्रापि क्रमादिति। लक्षणेति भावः। अक्षार्थत्यागे बीजमाह। त्रिपुरुषेति। पाचादित्वात् स्त्रीत्वाभावस्तत्र च। एवं पूर्वक्रातीयेऽपि। प्रसङ्गादिति पाठः। प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादिः। इष्टापत्तिं निराचष्टे। तथा सतीति। नन्वस्तु अस्मार्तकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तस्यागमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीत्युक्तिः कथमत आह। अन्यायेनापीति। अस्त्वर्थे। तत्र बीजमाह। अपीति। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव।

१४। नन्वस्मार्त्तकालिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां त्वपेक्षत एवेत्युक्तमयुक्तं, यद्विना ऽऽगममिति वाक्ये ऽत्यन्तमित्युक्त्वा सर्वात्मना भुक्तेस्तन्नैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते। यच्चोक्तमिति। यदप्युक्तमित्यर्थः। अत्यन्तमुक्तमागमं विनेत्यन्वयः। प्रागुक्तरीत्या परिहरति। तत्रापीति। उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः। इति वाक्यम्। अत्यन्तम् अतिशयेन। उक्तहेतोः शेषमाह। उपेति। पुनस्त्वर्थे। आगमस्वरूपमपि विनेत्यर्थः। व्याख्येयमित्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह। आगमेति। यत इत्यादिः। अयं भावः सर्वात्मना ऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालिकोपभोगे ऽपेक्षाया अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना ऽस्मार्त्तकालिकोपभोगे सति यद्भुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थो न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगात्स्वत्वमस्तीति, येन प्रागुक्तविरोधः स्यादिति उक्तवद्विरोधमत्रापि परिहरति।

Digitized by Google

क्रमादिति। उक्तार्थमितीति। यस्मार्त्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थक-मित्यर्थः। तस्मिन्नस्मार्तकालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणं स्मार्त्तकालिकस्तु तत्सापेक्षस्तथेति।

१५। तत्राव्यमाक्षिपति। नन्विति। प्रामाण्येति। प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः। अनुपपत्तिः स्फुटतया ऽभासा-त्तामुपपादयति। तथा हीति। यमागममपेक्षते भोगः स किं प्रमाणान्तरेणावगतो ऽथ वा नेति विकल्पं हृदि निधायाद्ये दोषमाह। यद्यागम इति। प्रमाणान्तरेण भोगान्येन प्रत्यक्षा-दिना। तेनैव मानान्तरावगतागमेनैव। मानान्तरावगतत्वेनानुप-युक्तत्वादाह। आगमेवेति। तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकत्वासम्भवेनानुत्पादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाण-मिति दुर्वचमिति भावः। द्वितीये दोषमाह। अथेति। अनव-गतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः। प्रथमपक्षादरे ऽपि काल-विशेषे तदुपयोग इत्याह। प्रमाणान्तरेणेति। मानान्तरेणैवा-गमावगमो यद्यपि तथापि तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रति-ग्रहाद्युत्तरभाविनि कालान्तरे ऽपि स्वत्वबोधक इति भावः।

१६। ननु तथाऽवगतागमेनैव स्वत्वावबोधे किं भोगेनेत्युक्त-मेवात आह। अवगतोऽप्येति। अलं समर्थः। उपसंहरति। इतीति। कुत इत्यत आह। मध्ये इति।

१७। अव्यवहितसङ्गतिमाह। आगमेति। प्रमाणमित्यस्य स्यादिति शेषः। स्तोकाऽपीत्यस्य व्याख्या स्वल्पापीति। बलमित्यस्य व्याख्या सम्पूर्णमिति। ननु अस्योदाहरणं किमत

आह। अयमिति। द्वितीयपक्षार्थे। तत्र तेषां मध्ये। सविकल्पेति। स तु स्वीकारो मदीयमेतदित्याद्यभिवदन-विषयकसम्बन्धो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः। यदा स इति भिन्नं पदं, वाचिकस्तु स स्वीकारो यस्मादुभयस्य विकल्पात्मकज्ञानरूप इत्यर्थः। पुनः तु। तत्र च उक्तरूपकायिकस्वीकारे च। करे शुल्कादण्डे। दापयेत् दद्यात्। स्वार्थे णिच्। निष्क्रमप्रेषणादिति प्रकारो वा।

१८। अनुमन्त्रयेतेति। प्रतिग्राह्यो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत, अमुक त्वं मदीयोऽसीति, सोऽपि ब्रूयादहं भवदीयोऽस्मीति। यदा प्रतिग्राह्यमप्राणि अभिवदनानभिज्ञं गवादि प्राणिन्यपि कन्या च, तदुभयं प्रतिग्रहीता ऽभिमृशेत् स्पृशेदुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह। तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। पुनः तु। तत्सहितादिति। कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षयेत्यर्थः।

१९। ननूपभोगसहितागमापेक्षयोपभोगरहितस्यागमस्य दुर्बलत्वे यद्येकमेव चेन्ननेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याप्याधीकरोति तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात्तथा चाधौ प्रतिग्रहे इति वचनविरोधः स्यादत आह। एतच्चेति। सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः।

२०। यद्यप्यागमो ऽभ्यधिक इत्यस्य पूर्वमीषद्भवहितसंमत्या व्याख्यानं कृतं, तथाऽपि तन्न युक्तं, व्याख्यान्तरदुक्तार्थसङ्गति-

Digitized by Google

लाभेऽपि मूलसङ्गत्यलाभात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्य-विषयतया यथाकथञ्चित् योजनेऽप्यग्राब्दत्वेन स्वारस्यानावहत्वात् । अतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या ग्राब्दमर्यादया व्याचष्टे । **अथवेति** । **समवाये इति** । एतेषां लिखितादीनां समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति यावत् । इदमर्थमाह । **आगम इति** । प्राग्वत् द्वितीयपादार्थमाह । **पूर्वेति** । पूर्वक्रमायातभोगान्यभोगापेक्षया ऽऽगमो बलवानित्यर्थः । पूर्वक्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया क्वचित् बलवत्त्वम् । तत्तात्पर्यविषयमाह । **स पुनरिति** । स त्वित्यर्थः । अत एव वचने ऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथा पठितम् एतद्वचनक्रमेण द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे । **मध्यमेत्विति** । अपिविच्छभोग-सहितपरिग्राहकः । प्रतियोग्यन्तराभावेन स्वापेक्षया केवलस्वस्य प्राबल्यासम्भवेन च योग्यतया ऽभुक्तितो भुक्तः प्राबल्यमनेन बोध्यत इति भावः । पूर्वार्धमेव समवायविषयमिति तात्पर्यम् । **इति** व्याख्यानसमाप्तौ ।

२१ । अत्र मानमाह । **एतद्वेति** । एतेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः । चतुर्थपुरुषविषयमाह । **कारणं भुक्तिरिति** । एवेन प्रागुक्ता-गमव्यवच्छेदः । **सन्तता** निरन्तरा । **चिरन्तनी** दीर्घकाला । चिरन्तनेति पाठे चार्षत्वाट्टाप् ॥ **२७** ॥

१ । तस्य तत्सङ्गतत्वादेव तेन उत्तरसङ्गतिमाह । **पश्यत इति** । **उक्तमिति** । सिद्धान्तमतेनेति भावः । **तच्च** तथा सति । अन्वये दृष्टान्तः । **दर्शयितुम्** अनेनैव तात्पर्यतः प्रति-

Digitized by Google

पादयितुम्। अयं भावः। आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवो-पन्यसनीयं द्वितीयेनाविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः तृतीयेन समक्षत्वादिविशेषणवैशिष्ट्यं विनाऽपि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्थानेन विधे-र्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपाद-कत्वमुपपन्नमेव। एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिद-मयुक्तमित्यपास्तमिति।

२। **स्वीकार इति।** प्रतिग्रहादिनेति भावः। **अभि-युक्तः** परेण। चैत्रादिकमिति पाठः। तथा च **प्रतिग्रहादिरिति** तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः। प्रतिग्रहादेरितीति पाठे इत्युक्त्वा तमागममर्थात् प्रतिग्रहादिकमित्यर्थः। यथाश्रुतार्था-सम्भवादाह। **भावयेदिति**। प्रतिपादयेदित्यर्थः। अङ्गीकारयेदिति वा। अस्य तात्पर्यार्थमाह। **अनेन चेति**।

३। न तत्सुत इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेण व्याचष्टे। **तत्सुत इति।** अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमपि, तद्भिन्नमत्रेत्याह। **अविच्छिन्नेति। भोगमिति।** उद्धरेदित्य-स्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। **विशिष्टं भोगं** स्वीकृतम्।

४। तत्सुतो वेत्यत्र **वा** चार्थे इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे। **तत्सुत इति। वा** अप्यर्थे इति, **नापि विशिष्टमिति।** विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति पाठः।

५। तुर्यपादमव्यवहितोभयशेषत्वेन व्याचष्टे। **तत्रेति।** अस्य व्याख्या **तयोरिति।** तद्व्याख्या **द्वितीयेति।** सर्वं वाक्यमिति

Digitized by Google

न्यायेनाह। **भुक्तिरेवेति**। प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्त्वारस्येन लभ्यमाह। **तत्रापीति**। तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः। परम-तात्पर्यमाह। **चिरन्तनीति**। अस्य पूर्वतः स्वरसतो लभ्यत्वाद्च मानमाह। **उक्तं चेति**। पादत्रयस्योक्त एवार्थः। **भोग्येति**। अर्थहानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयतृतीययोरपीत्यर्थः। अपिना ऽऽद्यस्य समुच्चयः॥ २८॥

१। सङ्गतिमाह। **अस्मार्तेति**। **पुनः** तु। यदर्थमाह। **आहर्त्रादिरिति**। आहर्त्रादिरभीति पाठः। अभियोगनिमित्त-सूचनायाहर्त्तुरुपादानं, तदसम्भवात् आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम्। आर्थिकमाह। **अक्षतेति**। परेत इत्यस्य परमित इति। व्युत्प-त्तिलभ्यमर्थमाह। **परलोकमिति**। तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शि-त्वादाह। **आगममिति**। अत्रोत्तरार्द्धं हेतुरिति, यस्मादिति शेषेण व्याचष्टे। **यस्मादिति**। तत्रेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्नित्यादि। आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या **ऽऽगमेति**। कृतेत्यस्य व्याख्या **साक्ष्यादीति**। **न प्रमाणमिति**। भवत इति शेषः। यस्मादि-त्यस्यार्थमाह। **पूर्वेति**। एवं चाचागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामा-ण्यमिति भावः।

२। **तथा ऽऽरूढेति**। तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये। आरूढ-विवादस्य प्राप्तविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य सम्बन्धिना पुत्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन संसाध्यो यतस्तमर्थं भोगो न निवर्तयेत् प्रत्यावर्त्तयेत्। भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः॥ २९॥

Digitized by Google

१ । अव्यवहितेन सङ्गतिमाह । अनिर्णीतेति । निवर्तते संशाम्यत इति पाठान्तरम् । तेन नापगच्छति प्रवर्तत एवेत्यर्थः । व्यवेति । पुनरित्यादिः । क्वचित्तथा पाठ एव । अथ चार्थे । नृपेणाधिकृता इति भिन्नमित्याशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदौ पदार्थानाह । नृपेणेति । प्रकृतयोग्यतया ऽऽह । व्यवेति । ते के इत्यत आह । राज्ञेति । आकाङ्क्षाशान्तये ऽसाङ्कर्याय चाह । भिन्नेति । नानेति । उभयोः सञ्जाता इत्यत्रान्वयः । इदमुभयं स्वरूपकीर्तनमिति सूचयन् आवश्यकम् उभयशेषमाह । एकजा-तीयेति । तत्राद्योदाहरणं, छेडेति । देशाद्देशान्तरं गत्वा प्रत्याश्य वा ऽश्वविक्रेतारो छेडाबुकाः । गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयम् तत्र शब्दः । द्वितीयोदाहरणं ताम्बूलिकेति । तद्विक्रेतेत्यर्थः । कुविन्दस्तन्तुवायः । आदिना तत्रादयः । सञ्जाता इत्यस्यानुषङ्गः । सम्बन्धी जामात्रादिः ।

२ । अथ वाक्यार्थमाह । एतेषामिति । चतुर्णां मध्ये इति शेषः । पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किन्तु पाठकृतमित्याह । यद्यत्पूर्वं पठितमिति । कुत्रेत्याह । नृणामिति । प्रकृतयोग्यत्वादाह । व्यवेति । योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः । कर्मक्तिप्रत्ययान्तो विधिशब्द इत्याह । व्यवहारेति ।

३ । अवतरणोक्तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह । एतदिति । कुदृष्टेत्यनेन वास्तवासन्तोषबीजनिरासः जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं च सूचितम् । व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह । कुलेति ।

४ । विशेषं स्वरूपमाह । नारदेति । पुनः तु । यद्यप्यत्र

Digitized by Google

गणा इति पठितं मूले च पूगा इति अस्ति च तयोर्भेदः, तत्र पूगस्वरूपमुक्तं सर्वेषां हीनवर्णानां सङ्घातो गणः अत एव पूग श्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तं, तथापि तत्स्थाने मुनिद्वय-प्रामाण्यादुभयोर्विकल्पेन ग्रहणम्, अत एव चतुर्णामिति व्याख्यातृदुक्तिसङ्गतिः । यद्वा गणाश्चेति चेन तदग्रे पूगानां समुच्चयः । मूले ऽथशब्दस्य चार्थस्य पूगा इत्यत्रान्वयेन तदग्रे तेन तेषां समुच्चय इति एकवाक्यतैव, नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्यातृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति बोध्यम् । नृप इति पाठः । **प्रतिष्ठा इति ।** व्यवहारदर्शनानां स्थानानीत्यर्थः ।

५ । तथा सति विशेषमाह । **तत्र चेति ।** तेषां मध्ये इत्यर्थः । सोत्तरेति । सभायां साधुः सभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः । पूर्वसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् । **सपणो इति ।** उभयकारितपणसहिते इत्यर्थः । अयमेव पूगाद्यर्थः पूर्वत्रापि ज्ञेयः ॥ ३० ॥

१ । उपसंहरन्नव्यवहितसङ्गतिमाह । **दुर्बलैरिति । कश्चित्** न सर्वः । बलं चोपाधिश्च ताभ्यां विनिर्वृत्तामिति व्युत्पत्तिराह । **बलेनेति । उपधीति** पाठान्तरम् । शत्रुशब्दान्तद्वन्द्वे कृतशब्देन शेषषष्ठ्या समासे आद्यन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्वये मध्यमानामधि-करणत्वेन फलतीत्याह । **तथा स्त्रीभिरिति ।** अपौनरुक्त्यायाह । **अस्त्रीभिरपीति ।** मध्ये इत्यर्थकान्तरशब्देन षष्ठीसमासे राज-दन्तादित्वात्परनिपात इत्याह । **गृहाभ्यन्तरे इति ।** तथाऽर्थ-

माह। चेति। कृतांश्चेत्यर्थः। मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह। निवर्तेति ॥ ३१ ॥

१। अपि चेति। अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निवर्त्तत इत्याहेत्यर्थः। वाक्यार्थबोधायादौ पदार्थानाह। मत्त इत्यादि। आर्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहुव्रीहितत्पुरुषौ कार्यौ। करणेऽनीयर्। पञ्चविधेनेत्यस्य व्याख्या वातेति। सम्भवेनेति। प्रहान्तपञ्चकजन्येनेत्यर्थः। कारणभेदेन कार्यभेदात्तस्य पञ्चविधत्वम्। जनितमिति। एतदन्यतरजनितमित्यर्थः। व्यवेति। न तु स्तनन्धयादिरेवेति भावः। राज्ञादीत्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम्। पुरेति। पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चेत्यर्थः। यः एवं स वादस्तैरनादेय उदाहृतः कथितो भवेदित्युत्तरार्धार्थः। एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोध्या।

२। वाक्यार्थमाह। एतैरिति। असम्बद्धकृत इत्यंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे। अनियुक्तासम्बद्धेति। अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः। चार्थमाह। अपीति। इतिरर्थसमाप्तौ।

३। ननु मत्तादिकृतव्यवहारो न सिध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहणमुपलक्षणं न वा। आद्ये ऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोध इति फलं यद्यपि, तथाप्येवकारासङ्गतिः। द्वितीये एवकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसङ्गतिरूपफलसत्त्वेऽपि वचनान्तरविरोध इति संशये श्रुतैवकारबलेनाद्यस्य दुर्वचत्वेन द्वितीयमेव वाच्यम्। यद्यप्याद्येऽप्यादिश्रुतिरस्ति तथापि सर्वथा

Digitized by Google

ऽनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसङ्ग्रहो नेति तात्पर्यार्थः।
तथा सति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन
नियमस्य दुर्बलत्वादित्याशयेन शङ्कते।

४। यस्त्विति। विरोधे इति पूर्वान्वयि। मिथ इत्युत्तरा-
न्वयि। गुरोः शिष्ये विरोधे सत्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां
मिथो व्यवहारो न सिध्यतीत्यर्थः। अपिनैतज्जातीयकृत्यन्तरसमु-
च्चयः। लर्थे वा सः। आत्यन्तिकत्वं प्रतिषेधविशेषणम्। कथंचित्
केनचित्प्रकारविशेषेण। तथा च तत्र चार्थस्तुः सिध्यतीत्यग्रे
योज्यः। तेन सिद्धिसमुच्चयः। तयोर्व्यवस्था तु वक्ष्यमाणप्रकारेण।
यद्वा तुर्मिथ इत्यग्रे योज्यः मिथस्तु मिथ एव न सिध्यति
किं तु व्यवहारदर्शिभिः सिध्यतीत्यर्थः। यद्वा एतद्वैलक्षण्यसूचकस्तु-
र्यथाश्रुत एव। तथा च मूलवाक्यस्यैवकारस्य न सिध्यतीत्यग्रे
योजनं कृत्वा मत्तादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिध्यत्यर्थः।
अयं तूक्तरीत्या कृतः सिध्यत्यन्यथा नेति। यद्वा यथाश्रुत एव
सः। तदन्तं चावृत्त्या भिन्नं वाक्यम्। यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न
सिध्यति तथापि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिध्यत्येवेत्यर्थः इति
न कोऽपि दोष इति भावः।

५। नन्वयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितो ऽसम्भवस्य
तस्यातस्तमुपपादयति। तथाहीति। तत्र तावत् गुरुशिष्ययो-
र्व्यवहारस्वरूपमाह। शिष्येति। स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतु-
द्वयमिदम्। शिष्यस्य शिष्टिः शिक्षा अवधेन अताडनेन।
अशक्तौ तथा कर्त्तुं शक्यते न चेत्तदा सूक्ष्मेण रज्जुखण्डेन

Digitized by Google

वेणुखण्डेन च तत्क्रिया कार्या। अन्येन उक्तभिन्नेन स्थूलेन वेणुखण्डेन च घ्नन् ताडयन् गुरु राज्ञा ग्राह्यः शिक्षणीय इत्यर्थः। यदीत्यनेनान्यथा व्यवहारपदत्वाभावः सूचितः। एवमग्रेऽपि।

६। पितापुत्रयोस्तदाह। तथेति।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि॥

इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः। साम्ये हेतुरयम्। समाने सतीति शेषः। धर्मेति। धर्मनिर्णयस्थानमित्यर्थः।

७। दम्पत्योस्तदाह। तथेति। सम्प्रतीति। सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं सम्प्रतिरोधकम्। नाकाम इति। प्रागुक्तस्यैषान्यतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यै दातुमनिच्छन्नेव दद्यादित्यर्थः। व्यतिरेके हेतुरयम्। विद्यमानेत्यादि-वि॰२।द्वयेन तदभावे तदभावः सूचितः। अपिर्मिथः समुच्चये।

८। दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासगर्भदासादयस्तत्राद्ये तयोस्तदाह। तथेति। भक्तमन्नं "भक्तमन्धोन्नमिति" अमरः। द्वितीये तयोस्तदाह। गर्भेति। अयं द्विविध इत्यन्यत्र स्पष्टम्। स्वामिना सहेत्यग्रेतनेनान्वयः। यश्चैषामिति। एषां गर्भदासादीनां मध्ये यः कश्चिदित्यर्थः। विमुच्येत मोचनीयः। लभेत प्रापयेत्। तत्तस्माद्दासत्वात्। नन्वेवं तस्य का गतिरत आह। तस्मादिति। प्रथममित्युक्तिस्वारस्यादाह। अत्यन्तेति। अश्रेयस्करत्वे क्रोधादिनेष्टापत्त्यङ्गीकारे त्वित्यर्थः। एवमन्यविरोधं परिहरति। यद्यप्येकस्येति। वाद इत्यस्य त्रिभिरन्वयः प्रागुक्तैकवाक्यतया